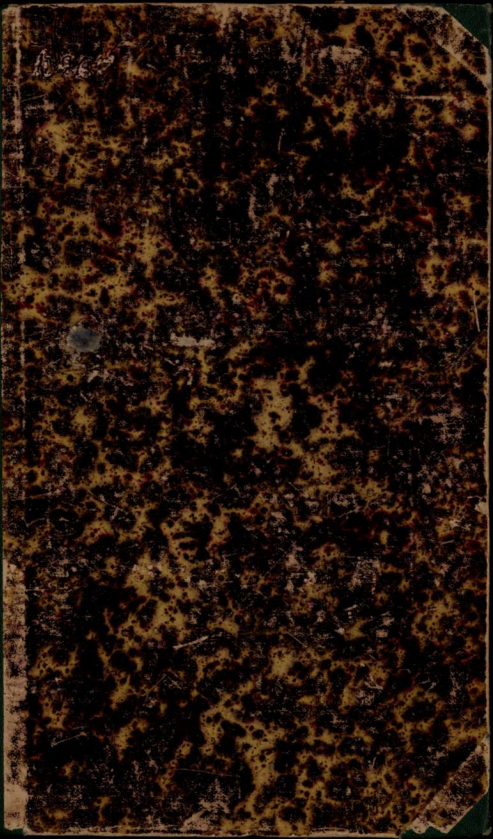

1834

XXV
C. 5

Lysu

Δ

XV
65

9(Укр)
Дружес Д 72 786

ГРОМАДА

УКРАЇНСЬКА ЗБІРКА

ВПОРЯДКОВАНА

МИХАЛОМ ДРАГОМАНОВИМ

ПЕРЕДНЬЕ СЛОВО

ЖЕНЕВА

ПЕЧАТНЯ „ГРОМАДИ“

1878

1926/1939
№ 16

ТРОИЦА

ДЛЯ УЧИТЕЛЕЙ ЗНАЮЩИХ

СЛАВЯНСКИЕ ЯЗЫКИ

ИЛИ ИХ ИСТОРИЮ

ПЕРЕДНЕ СЛОВО

ВВЕДЕНИЕ

ОБЪЕМЪ РАБОТЫ

ИЛИ ЧИСЛА СТРАНИЦ

ИЛИ

И-24222

БИБЛИОТЕКА
УДПУ им. М. П. Драгоманова

ПЕРЕДНЕ СЛОВО

ВВЕДЕНИЕ

ВВЕДЕНИЕ

ВВЕДЕНИЕ

ВВЕДЕНИЕ

ВВЕДЕНИЕ

ВВЕДЕНИЕ

ПЕЧАТІВЛЯ «Громади» в ЖЕНЕВІ

ПЕРЕДНЬЕ СЛОВО

ПЕРЕДНЬЕ СЛОВО

Межі нашої мужицької України в Росії і Австрії. — Наші сусіди-мужики. — Чуже начальство і панство на нашій землі. — Змаганьля наших простих льуде до волі і свідки на всій нашій Україні в козацкі часи XVIII ст. — Остатній подія наших льуде і неволья в XVII ст. — Змаганьля наших льуде до волі і свідности в XIX ст.: письменство українське і наука про Україну в Росії; змаганьля мужиків до волі і землі. — Змаганьля наших льуде до волі духовної в XVI—XVII ст. і повільська неволья в XVIII—XIX ст. братства міщанські в XVI ст. і сельанські в XIX ст. (льуди божі і шугиди). — Змаганьля наших льуде до волі і землі в Австрії. — Марність нашої на царство і панство. — Своја воля на своій землі. — Можливість і вартість своєї української держави. — Українська козацька держава XVII ст. і правдива своја воля: — товариство і безначальство. — Товариство в Січі запорожській. — Товарніські і громадніські змаганьля і наука в Европі і Америці: — соціалізм. — Однаковість українських і соціалних змаганьля.

„Громада“ видається дльа громад тієї країни в царствах Росії і Царщини (Австро-Угорщини), на котрій живуть льуде, што звать себе *українцями, русцями, русаками*, а иноді і просто *людьми*, а од книжників зовуться малорусами, малоросіянками, рутенами і т. и. Льуде по цих громадах, хоч і роскидані по великій країні, а все такі стільки подібні одні до одних мовою і звичаїми, як це рідко де спіткаєш по таких великих краї-

нах на світі. Не раз за сотні років з того часу, як про тих наших льудей говорить писана історія, громади тієї нашої України показували, шчо є на најдальших кінцях її льуде пам'ятали добре про других земляків своїх. І доси наші сельане-чорнороби їдуть на заробітки є на виселки найбільше в ті країни, по котрих з давна жили, або ходили батьки їх, по котрих і тепер живуть земляки, і мало вважають на те, як поділені ті країни між царствами та начальствами. Тільки між письменними льудьми є на нашу Україну заслабла чутка про громади наших льудей, і більше вважаються казенні межі є поділи її, — бо ті письменні льуде тепер мало мають силки з мужиками, а більше з начальством, і вивчені по чужим школам, дльа служби чужим царствам і панствам, між котрими поділена наша Україна.

От через те ми бачимо, шчо треба перш усього нагадати тим письменним льудим про ті межі, в котрих живуть наші льуде, і в котрих лежить наша земля.

Українська земля — там, де живуть такі самі мужики, як на колишній козацькій Україні по Дніпру, котору здавна більше знають письменні льуде з усіх наших країн.

Отже мужики ці живуть в тій межі, котру читає наш сам собі може навести на карті по тим місцям, шчо перелічимо далі: Хає почне він на **Заході** сонця трошки на Південь од *Білостока* в Городненській губ. в Російській Імперії і трошки на захід сонця од *Сьєдльця* в Царстві Польськім і веде межу через *Красностає*, *Ланя*, *Крешів* в тому Царстві, а далі в Царщині через *Ярослає* на Захід *Дубенка*, *Сьянока*, а звідти трохи не під самім *Старім Саиде*, а од того через *Гори Бес-*

киди (Карпати) мало не до *Прайшова* (Eperies) в Угорщині, а од нього до *Ужгорода* (Ungvar), *Мукачів* (Munkacs), *Хуєта* (Huszt), *Сегіма* (Sziget) до *Чорногори* в тім кутку, де зходятьсьа казенні межі Галицька є Буковинська до Угорської, — а звідти до *Кірлібаби*, на межі Угорської, Буковинської і Седмигородської (Трансильванської).

Тут починається **Південна** межа нашої України: де вона од *Кірлібаби* на *Чернівці* (Czernewitz), столицю Буковини є звідти недалеко знов входить в Російську Імперію, їдучи на південь од *Хотина* в Бесарабщині, далі через *Сороки* з добрим крьуком під *Білці* в Бесарабщині ж, а потім понад *Дністром*, подавшись трохи на Захід аж до *Дністрового Лиману* є до моря, до *Білгороду* (Акерман), а звідти на Захід по над морем аж до *Дунайського Гірла* з довгою вузькоюю полоєю од Акерману в середину Бесарабщини, — а на захід од Акерману морем до *Перекопа*, а потім по *Арабатській косі* під *Хевдосію* та *Керч*, далі через пролив на *Тамань*, а звідти через *Новоросійськ* по південній межі землі Козаків *Вісска Кубанського* (Чорноморці) і далі мало не до великого коліна на р. *Кубани*.

Західна межа нашої України піде, закручуючись, то на Захід, то на Захід поуз *Новооеркаск* в землі козаків Донських, *Славяносербськ* в Катеринославщині, а далі на Захід по за *Богучари* є *Павловське* в Воронежській губернії.

Північна межа нашої України їде по за *Павловським*, через *Коротояк* в Курській губ. на середину між *Старим Осколом* і *Обоаянцям*, а з відти під *Корочу*, навкруг *Суджє*, вище *Новгорода Сіверського* та *Городи* в Черниговщині, до *Ліпів* на Дніпрі в Могилевській губ., далі Дніпром до *Гірла Припетського*, а далі мало не скрізь р. *При-*

летіть до Пинського в Мінській губ. а там через Пружани в Городн. Губ. під Білосток.

Всього буде в цій межі землі більше 13.500 кв. миль. А наших льудей в ній налічують в Росії 14.239.129, та в Австрії 3.032.000 (в Галиччині 2.312.000, в Буковині — 200.000, в Угорщині — 520.000), всього боляки — 17.000.000. *)

По цим межах наші мужики мають сусід мужиків од Білостока до Бескидів — *ляґів*, або *поляків*, за Бескидами до Ужгорода — *словаків*, од Ужгорода до Хуста — *серів*, од Хуста аж до гірла Дунаєського — *молдаван* (волохів, румунів) коло гірла — *болгарів*, тих, шчо в Болградських виселках живуть; — по морю Чорному проти наших мужиків сидять *татаре*, (в Добруджі) *болгаре*, *турки*, *греки*, *грузини*, *абґазини* і т. и.; — далі по сухій межі коло наших мужиків сидять сусіди мужики татаре (в *Криму*), *черкеси* (за Кубаньню), а од Кубанського колина по межі східній і північній аж під Новгород Сіверський — *москони* (москалі, руські, великоруси), а далі *білоруси* (невріно — литвини, литцьваки).

Ніхто не може перечити, шчо така сила народу, коли б була на своїй волі і в спільці, то здола б шчо небудь зробити доброго ддя себе і стати в пригоді ддя сусід. Тільки ж од давна усе те, шчо робилось на нашій землі і навколо, вело не до того, шчо б міцніше звести наші громади в

*) Про це все дивись: *Головацького* — Нарання імена Галичній і Угорській Русі, IV. (Ченяй в Моск. Общ. Ист. и Древностей, 1876, I, III, 671 — 747. сз. этногр. картою). *Милдальмура*: Нарція, подіарція і говори Южної Росії вь связи сз нарціями Галичній (Труды этногр. — стат. экспедицій вь Югозап. Край П. П. Чубинського, т. VII, 453 — 512. сз. картою). *Риттица* — Этнограф. карта Европ. Россіи. *Риттица* — Племенной состав контингентов русской Арміи. *Суворина* — Русскій Календарь на 1877 г.

спільку, а шчо б розбити і ту спільність, яка і була сама по собі і поміж громадами і поміж льудьми в кожній громаді. Не час тепер розказувати багато, через шчо воно так було. Перша причина і тут, звісно, була — місце, на котрому довелось жити нашим громадам: на великій дорозі, через котру перлись в Европу степовики — вояки з Азії і через котру до них добірались великі царства, сусідні з нашою Україною. Закарпатську нашу Україну (Країну, як звалась давно Мукачівщина) шче в X ст. захопила держава Угорська, в XIII ст. по стєнах наших і на самому Подільську сіди татаре, а в XIV стол. Польшча забрала Галиччину, Молдавщина Буковину, литовсько-білоруські князі по волі і по неволі загорнули під себе все, шчо зосталось нашої землі, — і тоді наші льуде вкупі з білорусами і литвинами почали хоч увільнятись од татар і посунулись до самого Чорного моря. Але в XV-XVI ст. берег Чорного моря із тим, шчо було під Молдавщиною, захопила Турецька держава. Тоді ж такі Литовська держава дісталась під Польщучу з усейю нашою Україною, шчо була за князями литовського роду. Панство, шчо виїшло з своїх і чужих вояків, котрих мусили багато держати наші громади, за тим шчо їх з усіх боків чиньляли, а далі і велика доля попіства і частина міщанства, приладжуучись до чужого начальства, повертались у нас в льудей зовсім чужих мужикам нашим, в поляків, а далі, коли поднірбанська Україна з 1/2 XVII ст. переїшла по волі і по неволі під Московське царство — в москвинів. А в Цісарщині, куди дістались в XVIII ст. частини нашої землі то од Польщі (Галичина), то од Туреччини (Буковина), стали засідати на нашій землі шче і нанимці. Міста ж наші за по-

міччю чужого начальства населились найбільше жидами, котрих чужі нашим громадам начальства то навмисне накликали до нас, як польське, то не пускали виходити з пшої землі, як московське. Так наші українці зісталися майже тільки сельане і городьане-чорнороби, та трохи з малого купецтва і пошівства,—а пошівства, панства, начальства і купецтва на нашій Україні єсть і *московського* (найбільше на лівім боці Дніпра і в степенях), *польського* (найбільше од Дніпра до Бескид), *уорського* (за Бескидами), *молдавського* (в Бессарабичині і в Буковині), *жидівського* (скрізь), *німецького* (найбільше в Буковині). Всі ті, чужі нашим мужицьким громадам, льуде між собою, кожна порода, співлітчі ніж де небудь, бо окрім того, шчо одно роблять, шче і одиєї мови, віри і породи, а нашим мужикам чужої, нагнітали і нагнітають наші мужицькі громади шче більш, ніж по всіх других країнах нагнітає їх начальство, панство і купецтво.

Кільки разів за остатні триста років сельане наші вставали, шчоб зкинути з себе пануваньня чужих льудей і всякий раз показувалась сила і рдинства і земляцтва між мужицькими громадами на нашій Україні, не вважаючи на те, шчо вони були не дуже то письменні і на те, шчо вони ніколи не були під одією державою. *В часи наїдужчих повстань нашого мужицтва проти панства показувались і найбільш змаганьня громад по осіі нашій Україні стати в спілціі проміж себе.* Найбільша сила, чутка про котру діждала до самих далеких мужицьких громад нашої України, була козацька *Січа Запорозьська*, куди збиралось највільнішче мужицтво з усїєї України, — осередок „*Вольности віська Запорозьского,*“ або вільної зе-

лі української. Так в 1/2 XVII ст. за приводом вибраного „січовим товариством старшим і меншим“ і всім повставшим проти польської неволі народом „за гетьмана віська Запорозьского і воїєї України малоросійської“ Богдана Хмельницького, — спільне повстаньня мужицьке а почасти і мішчанське піднялось од Лубенщини до Надвірної під Бескидами. Віjna між сусідніми царствами за нашу Україну, та безладьдя між козацтвом поділили знов нашу Україну і положили пустельу між правим боком Дніпра і лівим, котру потім суд царства та панства Московського, Польського та Турецького звелів зоставити віковичною. Тільки ж наше мужицтво не послухало того суду і знов почало оселяти правобічну Україну подніпрянську під захистом знов појавившогось там козацтва з хвастівського полковника Палїя. (1688-1704) Знову стали горнутись до того козацтва і сельане і мішчане з усїєї України обох боків Дніпра аж до Перемішля в Галичині, — а також і деякі пани, котрі не хотіли зовсім ділитись од мужицтва і між котрими ми знаходимо першіі в наших країнах примір пана *Яголомана*, написавшого перш польську книгу, а потім піяманого в мужицькій одежі з листом, звавшим народ до повстаньня. (Данило Братковський, скараній судом в Луцьку 1702 р.)

В часи найбільшої сили козацтва українського, — од Хмельниччини (1648 р.) до першого руйнованьня Січі за Мазепи (1709 р.) видно, як росло в наших льудей знатьля про те, шчо вони осїбна порода льудей, — не вважаючи на підданство якії державі, або і на саму віру, осїбна од польсків (універсали, вселюдні листи Хмельницького і др.), далі од москвіїв (універсали Виговського і др.), од

тих і других (листи Петрака і січових товаришів), шчо вони всі мусьять бути відними і стати всі вкупі і спільці (лист В. Хмельницького, Петрака, січових товаришів*). Далі до кінця XVIII ст. ті всі думки їдуть, все слабійучи.

Вважливе діло: в ті ж часи, коли найбільше було наше мужицтво до волі, а *всва наша Україна до спільки національної*, — *тоді ж наша Україна* найбільше звертала на себе увагу і сусіднього мужицтва усякої породи і становилась і йому в пригоді, — або інакше кажучи: *мала найбільше ваги інтер-національної*. В ті ж названі часи козацтва України була і притулком для міщанських і мужицьких втікачів польських, волошських, сербських, московських, а найбільш усього білоруських; од чутки про козацтво українське піднімалось мужицтво і польське, а білоруське так цілени повітами козацтво і *приставало до спільних громад* (федератції) *козацьких полків українських*.

Тільки через шчо б там не було, а сталося не так, як бажалось козацтву і мужицтву українському, — і коли сила держав польської і московської, за поміччю козацького панства, скасувала козацтво перше на правім боці Дніпра, (1711-1743), а потім і на лівім (Гетьманщину і городове козацтво — в 1765 р., Січу і Низове — раз в 1709, вдруге в 1775), мужицтво наше скрізь дісталось

* Просимо читачів гланувати в *Літописи Самовіла Величка* т. 1 32—33, 75 (листи В. Хмельницького) 80—89 (лист мов би то писаний Богданом Хмельницьким в 1648 р., а на самім ділі пішичче складання, в котрому покаується, шчо думали козаци в другій половині XVII ст.) т. II 224—226, (д. кош. Мартиновича) 343—345, (д. кош. Сірка), 394—396, (од того ж) а найбільше 467—472 (д. кош. Сірка), 539—543 (д. кош. Гусака), 557 (д. кош. Гр. Сагайського) III, 62. *Соловєва Істор. Росіи*, т. XIV, 182—193 (лист повстанського гетьмана Петрака) також 180 (д. кош. Гусака). Всі листи з 1648 р. до 1692.

в тязжку невольу, а земля наша розірвалася між сусідніми царствами і начальствами. Перед світом стали заміць одного нашого народу в *Россії*—*Малороссії*, — то-б-то тільки Черниговщина і Полтавщина, — *Слободська Україна*, — то-б-то Харьківщина і далі до Острогожська, куди тікали на землю, занесану здавна за Московським царством, наші людє з польської сторони в XVI—XVII ст.—*Новоросія*,—колишні Вольности вієська Запорожського,—котрі країни начальство ділило на *губернії*, як знало само, прилучувало наші громади до чужих, населяло між нашими громадами чужих, зганьало наші і т. д.; в *Польщі* теж саме робилось по *воїводствам*, — при чому більша частина наших країн залічувалась в *Малопольські* землі, а друга, шівнічна — в *Литовські*! Скрізь по наших землях засіло чуже панство, а наші громади мужицькі одірвались одна од одної, і людє до громадам теж одірвались один од одного.

Шільа всякого безладьдє і тязжкої війни пропала держава Польська, і більша частина нашої України, на правім боці Дніпра, дісталась під одне царство Московське, — тільки старі порядки мало перемінились, хіба шчо до польського панства шче прибавилось московське. Друга, менша частина, Галичина, дісталась під Цісарщину, під котрою теж зісталось панство польське, та шче і та Галичина, котра і під Польщєю була окремним воїводством *Руським*, тепер тіснїще счеплена була з польським воїводством *Краковським*, а в Буковині, котру, як сказано було, здобула Цісарщина од Турції, счеплено було наші громади з волошськими та над тими і другими було поставлено начальство німецьке.

Так порядак наша Україна була поневолена і поділена, а люди і громади розірвані одні од одних, — і сама думка про волю і спілку їх придалена в мужицьких громадах, а ніче більше в письменних людях. І так сталося саме тоді, коли скрізь в Європі, а особливо на західній половині її, складались ті думки про людське життєвтя і про державні і громадські порядки, котрими тепер заправляютьсь всі освічені люди, — так сталося в XVIII ст. Саме в XIX ст. письменним людям на нашій Україні довелось, вже по старим книгам та по увазі до неписьменних людей, добиватись до того, хто вони, чим вони були і чим мусьять бути.

Як тільки втихомирились наші країни після страшенної війни і безладдя, серед которого одігнано Туреччину од Чорного моря і Дністра, і пропала Польська держава, і як тільки знову почала рости в наших сторонах без перерву наука, хоч і по чужих школах, так і почала рости поміж письменними українцями думка про наші громади, про волю їх і про сильність їх на всій нашій Україні. Початок зроблено на подіпрлянській Україні, де більше задержалось колишнього козацького духу.

З кінця XVIII ст. починають показуватись зводи історії козацької України хоч і писані не нашою мовою. *) Зараз за тим починаються пробити

*) Нашою мовою писані зводні козацькі в XVII і початку XVIII ст. (*Самовидця, Гривакса, Величчи* і др.), друкуючи порядком, котрі перетягли письменство з нашої України в Петербург і Москву, зоставались ненавчешаними аж до 40—50-х років XIX ст. Через те ж мало стали відомі в нас і письменна латинські, польські, французькі і т. п. про козацтво XVIII ст. В кінці XVIII ст. появилсь перші печатні зводи козацької історії французькі і німецькі: Шегера — *Annales de la Petite Russie ou Histoire des Cosaques de l'Ukraine*. 1788. Еггерда — *Geschichte der Ukraine und der Ukrainischen Kosaken*. 1796. Назви: *Краткая летопись Малая*

письменних людей наших писати чистою мужицькою мовою жартовливі і жалостні книги про селян наших. *) Далі більше прибавилось уваги до козацької історії, а за тим і до мужицьких споминів про неї, пісень і т. д., а далі і до усяких пісень і казок мужицьких. **) Вже з тих часів, які ми навмисне поставили в примітках, можна бачити, як то важко було розростись тім думці письменних людей про козацтво і мужицтво наше і в XIX ст. в крещанькій, чиновницькій і централізованій Росії. А тим часом і в самому мужицтві ворушилась думка помститись за крещанцтво і неволю, вирватись хоч на час з неї, — і показувались немов забутки старого козацтва, немов початки нового, романтичне гайдамацтво *Гаркуші* на лівім

России съ 1506 по 1776 г. изд. Рубаномъ. СПб. 1777. *Летописецъ Малой России*, изд. Туманскимъ. СПб. 1793. Сюди ж треба поставити і «*Историческое изъясненіе о возмизіи въ Польши Уині*» Никол. Бантыша — Камєнскаго, — написано по воли Катєрини II ще в 1795 р., але напечатано тільки в 1805.

*) Котлярєвського «Емеїца» почата в 1798 р., перші три пісні напечатані тільки в 1809 р. в Петербурі, скінчена в 1825 р. а вказ напечатана в Харкові тільки в 1842 р. «Паталка Полтавка» і «Москвалъ Чаринникъ» написані в 1819 р. для «свольного театру» в Полтаві, напечатані в 1837 р.; — писання Гоголя-батка, Квітки, Гуцалка-Артємовського і др. полтавці і харківці 10-х і 20-х рр. XIX ст. Тоді ж і перша граматика чисто-мужицької мови української Павловського 1818.

**) «Исторія Малой Россіи» Дм. Бантыша-Камєнскаго СПб. 1822 (третій видана до 1842 р.). «Исторія Малороссіи» Н. Марєвчича. СПб. 1842-43. «Опытъ собранія старинныхъ малороссійскихъ пѣсень кн. Церетєва СПб. 1819. «Малороссійскія пѣсни» Максимовича М. 1827. «Украинскія пѣсни» 1834. «Запорожскія Старина» Ив. Срезневскаго 1833-38. — по більшій часті «аллиніи», зроблені по Рубану і по «Исторіи Русовъ», та колись дуже читались «Малорусскія і Червонорусскія думи і пісні» Пд. Лукашевича. СПб. 1836. «Наскъмъ Украинскымъ Казкамъ Запорожца Ииска Матєрынька» М. 1833 і т. д.

боці Дніпра, і *Кармелюка* на правім, котре пускало об собі нові пісні і казки.*) А по всій Україні то там, то сьям піднімались маленькі бунти крест'янські, та втікачі в степи, та виселки иноді і великими кучами на *свободи* в степи, на котрих жили колись запорожці. Коли далі деякі письменні українці стали більше приглядатись до старої козаччини і до теперішнього стану мужицтва, то вже і українські писаньня їх стали показувати початок думки, шчоб вернути козацьку волю на Україні.***) Далі роздумавшись, українські вчені льуде забажали ясно волі усього льуду нашого од крєпацтва, письменства дльа нього, спільности усієї землі і своєї волі (автономії) дльа неї чи то в Росії, чи то в спільній і вільній Славянщині. Такі думки вже дуже пробивались в „Исторіи Русовъ или Малой Россіи,“ будічи то писаній Георгієм Копієвским, архієписк. Білоруським, котора почала дуже шильно переписуватись українським панством в 20-ті роки, а напечатана була тільки в 1846р.***) Зовсім явно думки такі виділились та ще і нашою мужицькою мовою в писаньнях Шевченка з 1840 по 1847 р. То були бажаньня хоч невеличкого *київського кружка* приятелів Костомарова і Шевченка „Кирило-Меховдїєвське братство,“ про котре знаєте розмову в дальній нашій книжці, і котре

*) *(Пісня Кармелюкова):*

Од багатого візьму ја, а бідному дају,
І так гроші поділиши, сам гріха не мају.

**) *Jeremiji Galicki (Kostomarov) «Паражасїєвска Ніч» і «Сама Чалия» трагедія з кінца 30-х років, і А. Могіля (проф. Метанієвскій) «Думки та спів» і т. п.*

***) *В тіж часи, як певно писалась та «Исторія Русовъ,» козацька історія підбивала і вільний дух по всій Росії, як це видно на Рильєрова — «Исповѣдъ Наливайка» і «Войнаровский.»*

було скарано царем Миколаєм в 1847 р.

Подібно ж і на правім боці Дніпра серед спольченної шльахти почала звертатись увага до своєї країни, рости споминати про козацтво і гайдамацтво, увага до мужицтва.*) Тільки тут було менше прихильности до козацтва і менше уваги до мужицтва, і думка не про свою волю України, а про прилученьня її до поновленої Польщі. Тільки і тут серед партії „демократів“ були думки про увільненьня мужиків од крєпацтва серед повстаньня дльа того поновлїньня Польщі.

Тим часом мужицтво наше показувало, шчо йому дуже не терпиться в крєпацтві, а найбільше по правім боці Дніпра, по старій козацько-гайдамацькій полосі коло Дніпра і скрізь під панством польським. До того ж сьуди мусили зайти чутки і про повстаньня „хлопське“ в Галиччині, котре підняли в 1846 р. на цей раз більше польські, ніж наші, мужики і од котрого багато панів втікало і в Росію. Само начальство російське здумало вдержати панське здирство хоч на правобічній Україні і зробило „Инвентарні правила“ 1847 про землю і роботу крєпаків. Правила ці не вдовольнили крєпаків, котрі в піснях своїх жалілись, шчо „чиновники полигались з панами.“ В часи ж севастопольської війни 1855 р. мужики в Київщині підняли цілими селами, шчоб іти „в козаки, на вільні степи,“ де будічи то всім „царь обіцьвав волю і землю.“ Знайшовсь один з польських студентів демократів, (Розенталь) котрий пішов до мужиків розказувати їм, шчо вони те не од царя, а од сильного повстаньня з польсаками, получать, — і, звісно,

*) Українська школа польських поетів (Мальчевський, Зальєвскій, Гомчинський і др.).

ИВР № 7 А-дббвв

пропав в Сібіру. Після війни скрізь по Україні крешаки стали ждати волі то од царя руського, то од Наполеона, а потім коли вишла звісна воля без землі 19 февр. 1861 р., то вони скрізь стали ждати „нової волі“ і „слухного часу“, коли вся земля буде поділена між людьми рівно, так шчо сам царь мусив казати в Полтавщині виборним з мужиків, шчо „нової волі“ він не дасть. Були і такі, шчо казали, шчо приїде якийсь Гарабурда (Гарібальді) і дасть нову волю.

Це все, шчо робилось в самому мужицтву українському з 50-х років, отдавалось і на тих письменних українцях, котрі, подавши од козаколюбства ранішчих часів, стали найбільше приглядатись до мужицтва, а найбільше, коли між ними став сам мужик зроду, Шевченко, которого в 1857 р. повернуто з невольної служби в Азії. Письменні українці, по більшій часті ті, шчо були в товаристві Кирило-Мехвودیєвському, і найбільше до них, стали більше виступати з своїми думками в печаті, в окремих книгах (Куліша, Марка Вовчка, Костомарова, Шевченка і др.), а далі в місячному видавньому „Основа“ 1861—62. Коли ж після 1863 р. стало важко говорити українцям в Росії, то вони стали писати по галицьким часописам, напр. в „Меті“ 1863—64 pp. і в „Правді“ 1867—75.

Перше прихильники українського людю і країни вступали смирно, бажаючи не багато: волі печатати книги рідною мовою і вчити неї по низчих школах, волі особи в державі російській, полекшанья бідноти мужицької, повертанья панства і пошівства на Україні до породи української, до згоди з мужицтвом. (Дивись Шевченка „Посланиє до земляків“, статті Куліша і Косто-

марова в „Основа“ і „Дні“). Навіть Шевченко, котрий в думках своїх та піснях ішов далше (напр. Заповіт: поховайте, та вставайте, — каждани ломіте! і т. д.), коли писав простою мовою (прозою), то радий був здволюнитись і тим малим, котрого він бажав в „Посланиї“. Тільки дальши зріст вільних думок (демократії і соціалізму) в Европі і в Росії в 60-ті роки, примір польаків, котрі зматались повставати (1860—63 pp.), увага на бажанья самого мужицтва нашого, а до того байдужість українського панства і навіть ворогуваньья доброї долі панства і пошівства, (найбільше вишчого) — до всіх тих бажанья українських, ворогуваньья проти них доброї долі панства, пошівства і чиновництва в Московщині, заборона начальством печатати книги українські, (наукові і церковні) і байдужість до того навіть вільнолюбивих московських людей, — це все показало де кому з українців марність надії на все те, шчо панує на Україні і по всій Росії.

Шче з 50-х років почали вироблятись серед молодих з письменних людей на Україні ті думки, котрі вороги їх з польаків назвали „*агломаційей*“, а з жидів і москвинів — „українським сепаратизмом“, — то-б-то думки про те, шчоб підняти чорноробів, вигнати усьаке панство і начальство з України і поставити на нії вільну козацько-мужицьку державу, або повернути хоч таку своєю волю, яку мала Україна в московському царстві за часи гетьманів. Безперечно, шчо такі думки ворунились по гарьачим головам. Тільки таких людей було шче мало, і вони мало шчо робили не то, шчоб доводити ті думки до діла, але і шчоб більше привернути людей до них. Та до того по підбитим українцям (провінціям) усьа-

ким освіченим льудім важче було так навчитись і зібратись до купи, як навіть це можна було і в столицях Россії. Через це „хлопоманські“ і своєвільні думки на Україні в 50-60-х рр. мало в кого стали досить ясними і дужими, а потім на кілька часу і зовсім були притихли.

До того ж і праця невеличкої купки українських „хлопоманів“ по неволі мусила розбиватись на усі боки од наукового досліджування старовини і мови народної до праці серед мужицтва. А тут ще і польське повстання случилось як раз тоді, коли тільки шчо українські „хлопомани“ і прихильники „своєї волі“ стали складатись в упорядковані купки і громадки і вижаснати собі свої думки і приводи, чого і як добиватись. Українці бачили, шчо начальство московське і помосковлене панство і поієство наклада руку і на самі спирні праці українські, як напр. на книги і школи; — а тоді ж таки панство польське на правім боці Дніпра прямувало до того, шчоб як більше забрати в свої руки наше мужицтво і повернути старе Польське королєство, — і самі највільнодумнішчі польські демократи, навіть ті, шчо згожувались з тим, шчо Україна не в усьому подібна до Польщі і мусить мати ракусє то свою волю, все таки змагались прилучити її до Польщі, з чого не могло б бути нічого, окрім ланування польсків над українцями, а далі і панства над мужиками. Мужицтво українське в часи повстання польського 1863 р. само повстало проти польсків, шчоб „завоювати собі землю“, як колись козаци, — і тим примусило і начальство царське дати йому більше землі, ніж її дано було скрізь по царській волі 1861 р. На правобічній Україні, в губерніях Київській, Подольській, Волинській, як

і в инчих, де було польське панство, — почались перегляданья „уставних грамот“, шчо були зроблені од 1861 до 1863 рр. россејск. начальством і панством (по більшій часті польським) з 1864 р. по 1869 р. В тих трьох губерніях наші крєстьяне здобули через те на 20% більше поля, ніж вони було дітали до польського повстання.^{*)} Це все не зосталось без сили над прихильниками української волі, — і тим більше, шчо вони, як „хлопомани“ більше давали ваги поліпшеньню господарства мужицького, ніж яким небудь державним порядкам. До того ж тоді скрізь в Європі ходили думки, навіть між соціалістами, шчо поліпшити господарство мужицьке може і без вільного державного строю, за поміччу царства, — а до того в Россії була дуже міцна думка, шчо прихильник мужиків мусить мало не в усьому їти з мужиками. А мужики українські стали за царя, від которого сподівались землі, проти польсків. От через це все думки і праця українських вільнодумців і „хлопоманів“ роздвоїлась: не лишаючи незадоволення проти начальства московського за його нагіт на українську волю і породу (національність), хлопомани раді були, шчо теж начальство сповня хоч частину їхнього бажання про справи господарські (економічні) і дає нашому мужицтву хоч в одній країні трохи більше землі.

Таке роздвійство шче додало причини, через шчо українське „народовство“ в 60-ті роки не виступило перед своїм льудомі передусім світом з прямими думками про те, шчо сам народ український му-

^{*)} Дивись «Труды этнограф.-статист. экспедиции въ западнорусской край.» Матеріали собранья И. П. Чубинским. т. VII. 515.

силь спорядкувати своєю долю, як йому потрібно, скинувши з себе усяке панство і державство.

По трохи дішло і до того. Шче з 1866 р. начальство царське знизилося навіть і з тими невеличкими ділами, котрі воно почало робити дла мужиків, напр. з школами, з переміною податків, — і почало явно йти назад і більше держати руку панства навіть і на правім боці Дніпра. До того ж тут виїавилось в 70-ті роки, шчо і наданьна нашим мужикам трохи більше землі не ратує їх од бідности і од того, шчоб вони не мусили за-продуватись в наїми, або кидати свою батьківщину і шукати собі виселків, де вони знаходять ту ж саму невольу, шчо од неї думали втекти. Тим часом за 10-15 років після волі 19 Февр. 1861 р. всіло нарости нове панство — багатирське, иноді з самих мужиків і козаків, з сільської старшини, котре поприставало до ранішого панства — дворянського і купецтва, тако ж почало нагнічувати мужицтво і вбільшило число чужих йому людей на Україні. Між бідним мужицтвом знову почала ходити думка про те, шчо мусить таки наступити новій переділ землі, вже од нового, коли не од теперішнього царя. Так знову мужицьке життя поставило і перед письменними українцями думку про те, — як виїти мужицтву нашому з тієї нової неволі, в котру воно діталось, шче не зовсім вивравшись з старої панської і зовсім не вивравшись з чиновницької (царської).

Західня Европа і Америка, — де тим часом в кінець розбились надії прихильників чорноробства на поміч од Бонапартів, на поміч од держави в Пруссії (Staatshilfe), в котрих можна було бачити, як по самим вільним державам (Англія, Швеїцарія, також С. Америк. Держави) мужицтву жи-

веться далеко не красно, — навчали, шчо *мужицтву нішто не поможе, окрім його самого*. В Україні, в котрій все, шчо вище мужика, дичі, коли не тричі, чуже йому, це шче більше мусило бути правдою, ніж де небудь. На решті начальство царське шче раз наложило руку навіть на самі смиріні початки праці над тим, шчоб перенести в мужицтво науку і звести панство з мужицтвом хоч однаковою мовою: — воно заборонило в 1876 р. в кінець печатати українські книги на Україні, а з них наукові книги і де небудь в Россії, — при чому знову показалась або байдужість до цього нечуванного в Европі діла, або і явно ворогуваньня проти українства з боку московського і помосковленого панства, навіть з самих вільнодумців. Та байдужість і те ворогуваньня тільки осмілили царське начальство робити, шчо здума над Україноюю.

Так в тій частині нашої Україні, шчо під Москвою, зростала в XIX ст. знов думка про спільність і волю своєїї України серед невеличких громад і письменних людей, а серед громад мужицьких так виростала своа думка про землю і волю; — так показувалась де далі марність надії і тих і других на всьаке панство і начальство світське. Подібне ж вияснилось останніми часами і шчо до панства попівського. Тільки тут, може, шче більше видно, як мужицтво наше *само по собі*, саме через те, шчо воно бачило навкруги себе і од чого терніло, було понхнуто до того ж, до чого мусили б діїти письменні люди наукою: — почало скидати попівські пута з розуму свого.

Та всьа колотнеча, яка робилась на нашій Україні сотні років, не давала на ній без перестанку рости науці, а особливо науці про природу. З то-

го ж часу, як наша Україна дісталась під державу царів московських, наука в нас дісталась в конечну неволю царського і поповського догляду (цензури), котриї пропуслав з всевітньої науки до нас тільки те, шчо хотів. Далеке і чуже начальство не дбало зовсім про наші школи, навіть і про такі, які йому було завгодно заводити в своєму царству дльа самих панів і понів. До того ж проход наука до наших лудей спинавсь через те, шчо по школах нашим стали вчити чужою мовою, і навіть коли вже панство і понівство наше так-сьак виправилось з тією мовою і помосковилось, — то до мужицьких громад вже зовсім не могла діти і крихта панської науки, котру розказувано чужою мовою. Так наша Україна довго мусила годуватись майже самою церковною, грецько-славянською наукою, а нашому мужицтву після XVIII ст. зостались самі хіба послідки і луна тієї науки. Тільки ж розум наших лудей і в старовину пробував війти з тієї межі, яку передним провело грецько-славянське понівство, і в тій межі звернув увагу більш на те, шчо було найпожогочне дльа громад лудьських, ніж на обрядові вигадки і забобони. Шчо тому було за причину, — чи природня сила розуму наших лудей, чи те, шчо вони давна мусили знатись з лудьми усякої віри (напр., коли не їти в дуже далеку старовину: з греками, з італіянцями по Чорному морю в XIV-XV ст., з ляхами, з німцями, з усякими лутерами, кальвинами, соцініанами і т. и., котрими кишло русько-польське королевство в XVI-XVII ст., до котрих приставали і пани і міщане,) тільки ж шче в XVI-XVII ст. наша Україна була найбільше, ніж коли небудь, до тих думок, які помогли в Європі перемінити панські

церковні порядки на громадські, а далі і увільнити розум громадській од путів поповської науки. Думка про таку переміну починалась у нас серед простіших лудей саме тоді, коли вище панство наше, світське і церковне, почало повертатись в чужу породу, польську, а далі і у віру латинського обряду, і коли та віра, котра так-сьак, а стала вірою наших лудей, де далі зоставалась тільки вірою простих лудей. *Вінять таки наша Україна була найбільше до тих думок, котрі довели всю Європу до зміни церковної (реформації) як раз тоді, коли наші прості луде найбільше повставали за свою волю, а наша порода була найбільше до стіймості всіх своїх громад.*

В XVI ст. прості луде по містам нашим закладали *братства* церковні, в котрих багаті і бідні були рівні, в котрих усі братчики мусили вибирати і судити понів, і архієреї мусив слухатись братства, бо братчики брали собі право докорвати і архієреї, коли тої робив шчо непотрібне і „противитись йому, як ворогові правди“. Братчики на сходах, скінчивши розмови про справи свої, сами читали книги духовні і розмовляли між собою, печатали книги церковні і світські, держали школи. Братчики думали, шчо гроші і маїетки церковні — добро бідних лудей, вдов, сиріт, давали з братського скарбу поміч бідним і нужденним без лихви, помагали бідним хлопцям вчитись науки. Братчики хотіли сами судитись про між себе, не виносячи справи за поріг і т. д. *) Попівському панству, архієреям не подобались такі змагання простих лудей, „хлопів, кожмьмак, сідль-

*) Дивись устав Львівського братства, зложенній міщанами 1586 р. в „Памятникахъ Киевской Коміссіи для разбора древнихъ актовъ“ т. III, 24 дльа 37—45.

ників" і т. и., — і вони пристали під руку архиєрея римського, сотворивши на Брестському соборі (1595) *унію*, котру стало підперати польське панство і королевство. Це було одною з причин, через що наша зміна церковна не пішла до кінця, як західня реформація. Братчики пристали до тих архиєреїв, котрі zostалися з грецьким „*благочестієм*“ (православ'ям). За поміччю міщан, козаків і селян вдерзалася на Україні церква грецько-слав'янська, а потім мусила пристати вкупи з Гетьманщиною під церковне начальство московське. Тільки ж і в прихильниках грецького „благочестія“ на Україні в XVI-XVII ст., а найбільше тоді, коли до братства простих льудей шче мало приставало архиєреїв, було багато братского духу, духу *громадських* церков, якими робилися в Європі церкви „протестанські“. В тих писаннях, які писались в XVI ст. проти *унії* архиєреєської, наші льуде, навіть з понів, — проклинали панство церковне, „владів, архимандритів, ігуменів, всіх св'ященників, котрі на св'ятих місцях лежучи, гроші збирають, слуги умножають, жони украшають, пријателі обагачують, корити зійдуть, роскош своју поганськују ісполняють,“ — і казали що „хлопи, кожемьки сідельники, шевці, — простији христіјане, світські — то ј єсть само тіле церковне, котре має волость скверноначальника пона вирвати, осудити і проклясти,“² шчо наука, мовби то пони, вишчі світських льудей і шчо світські мусьять тільки слухатися јіх в усьому, — це наука не Христова, а рабинська. Навіть манах українець писав тоді: „не пони спасуть нас, або владки, або митрополити, а тајнство віри православної та заповіді, — оте спасе нас,“ — і добавляв, — пишучи „народу руському, литовському ј льадському в

розділених сектах і вірах розмајітих:“ — шчо тепер „св'ященники всі червом, а не духом офірують“ — і шчо „на палів нічого надіятися, шчо прості льуде самі мусьять вичистити церкву од скверноти.“³) Знаходилися в XVI ст. пони, котрі „дльа ліпшого врозуміння христіјанского льуду послодітого“ перекладали Евангеліє „з јазика балгарського на мову руську“ та шче ј так, шчоб воно годилося дльа льудей і грецького ј латинського обрядку.“⁴) А козаки за Хмельницького казали польському ксьондзові својеју терпкоју мовоју, — шчо ј „ваші ксьондзи і наші пони однакові такі сини.“⁵)

Діло не дішло до того, шчоб у нас заложилися цілком громадські церкви, јак там, де подібніји же рух серед громад міщанських довів до кальвініства, інденденства і т. и. Тільки ж все таки братства ј увесь рух церковніј XVI-XVII ст. прошов не дурно. З самих понів наших повиходили льуде, котрі ј в Московщині навчали льудей тому, шчо в XVII ст. навчали дальші парослі протестанства (армініјане, латітундаріји, дејисти), тому, шчо не самі тільки грецькі христіјане — христіјане, шчо ј у нехриста можна навчитися доброму, шчо спасіння не в обрядах і т. и. (Прокопович, Бужинський і т. и.) Тільки таких льудей стала тратити в XVIII ст. наша Україна, — дльа столицної Московиччини, а там вони переробљувалися з віільніх льудей на царсько церковних чиновників. Дальшиј зріст таких думок серед льудей духовної школи в нас спинився,

¹) Четыре сочинения авоонского монаха Іоанна вль Вшних. Акты Южкн и Зап. Россіи. II, 205 і далі. Апокрисосе або отповід на книжки о соборі Берестейском, через Христофора Филалета 1587.

²) Див. П. Житенского. О персоніицкой рукописи. Труды III археол. съѣзда 221.

³) Пам. Киевск. Ком. I, III, 325.

найбільше через церковну централізацію і цензуру.*) Само попитовство наше під царською рукою зовсім перестало бути вибирним, стало казенним, а далі і зовсім чужим, особливо архиєреєвство.

А по громадам мужицьким все таки порушилися думки, котрі було проскочили в гору в братствах, та ще і своїм робом посувалися далі: в піснях і казках своїх мужики розказували про Христа-бога бідних, сміялися над понами і архиєреями, иноді і над святими, „що молебні люблять,“ і над усіма порядами церковними, котрі тільки деруть з мужика: „боженки, боженки! а над ким ви будете богувати, як нас не буде!“**)

По троху попитовство наше і церкви стали для наших простих громад майже такими ж самими, якими були колись, в перші часи *унійї*: панськими і чужими, — тільки що не латинськими! От тоді то серед нашого мужицтва показалися льуде, вже зовсім *протестанти*, котрі де далі стали складаються в „*братства*“, „*Штудии*“ — так і звуть себе — „*братство руське*“. Тут не обійшлося без чужої науки: німців і московських льуде. Тільки ж чужа наука сама по собі багато не вдіє, коли самі льуде не готові приймати її. Та і з усіх чужих вір наші льуде слухають — німецьких мепонітів, анабаптистів і московських не старообрядців, а „льудеї божих“ (палашутів, хлистів; ці теж не без німецького початку в XVIII ст. завезлись в Московщині) — і „льуди ж божі,“ хоч верзуть усіякі нісенітницї, та все таки держуться того: що в

кожному чоловікові божа сила єсть, що він сам по собі розуміти віру може без пона, та що всі льуде мусьять в братстві жити. У штудив так і зовсім уся віра на христове братство сходиться. А в усіх тих сектантів, які тепер показуються серед українського мужицтва, — порядки духовних громад зовсім такі, які хотіли завести братчики XVI ст.

Цікаве діло, — що ці нові братства заводяться у нас вже зовсім самими „хлопами, кожем'яками, сідельниками“, — що ніхто з письменних льуде на Україні навіть не змів дізнатися добре про ті братства. Вони самі собі ростуть і письменству навчаються, і коли тепер не заводять школ і печатень, то тільки через те, що це тепер трудніше в Росії XIX ст., ніж в Польщі XVI ст.; сами перетолковують між собою біблію „з язика болгарського на просту мову — руську“, на просту українську, — і коли не пишуть тих перекладів, то через те, що ще і не чули, що єсть льуде, котрі пишуть не панською руською мовою, — українською.

В усіякім разі і тут, в справах духовних, як і в справах господарських, *наше мужицтво тепер приходить на те, на чому стояло в козацькі часи XVI—XVII ст.* До того ж підходять з різних боків (національного, політичного і соціального) і купки письменних українців, котрі не забули того, що вони українці, і хотять *ухопити кінець нитки, що вітраєлась в нашій історії в XVIII ст.* Чи вмітуть наші письменні льуде вхопитися за край тієї нитки, котриї тягнеться сам по собі в нашому мужицтву, чи вмітуть прив'язати до нього і те, що виплела за XVIII—XIX ст. думка льудеї, котрих історія не переривалась, і звести в темноті

*) Що в 1820 в Чернігові вийшла книга „Богомыслие,“ в котрій побачили «латерські противности.» Цар Петро заборонив печатати всякі книги духовні без дозволу вищого начальства церковного.

**) Дивись приміри у нас в Малор. Нар. Преданія і Расказы К. 1876; у Чубицького, Труди, т. I.

і на самоті виплетену нитку — іноді більше бажання, ніж ясної думки — нашого мужицтва, з великою сіткою наукових і громадських думок європейських людей, — ось в чому тепер все діло для теперішніх письменних людей на нашій Україні!

Ось де для них: чи жити, чи померати?!

До того ж краю дішли письменні люди з мужицтво і в тих наших країнах, шчо під Цісарщиною, — хоч там і була трохи одмінна доля письменних людей в XIX ст., ніж в Россії. Там під пануванням начальства неславянської породи і віри не греко—руської, важко було зовсім перемінити в наших школах і церквах старі порядки XVII ст., як це зроблено у нас під московським начальством. Там руські церкви і школи вдержали більшу частину повіства од повертання в зовсім одмінну од мужицтва породу. В Галиччині найменше порвалася нитка, котра прив'язує письменство людей XIX ст. з старим церковноруським XVII ст., тільки уніятським. Це, звісно, мало свою користь і для мужицтва, бо все таки вдержувало наших письменних людей коло свого краю, — і народу. Тільки ж через те, шчо письменні люди руські в Галиччині були тільки попи, то і письменство руське було тільки попиське, з його мало було користи для живих потреб громадських. Шче з того часу, як в Галиччині, за поміччю польського начальства, ввадала верх унія, братські порядки в церквах вкорочено, — і попи де далі зклались в особне панство, звісно, менше, ніж польське, а все таки вище од мужицтва. Під Цісарщиною повіство руське повернулось там в чиновництво, то цісарське, то польське, — котре дума про свою користь та службу старшому начальству, а не про громади, — тим більше,

шчо настанова пона на параквію там залежить од пана-дідача.

Тільки років з сорок назад і серед галицького повіства стали показуватись люди, котрі наукою і приміром других країв славянських стали доходити до думки, шчоб хоч шчо небудь робити на користь свого мужицтва, хоч давати йому більше зрозумілу церковну науку, на його живій мові. Розумнішчі між ними був *Маркіян Шашкевич*, видавчий книжка *Дієстрова Русалка* (1837) з піснями мужицькими і почавши перекладати Біблію на галицьку мову. Шашкевича і його товаришів між инчим підбили до таких іраць книги з нашої України (Котляревського, пісні Максимовича). Мусили також зробити своје і проби польської української школи письменської, а найбільше *збори пісень Вацлава з Олеська і Жестки Паулі*. За українськими книгами в Галиччину стали заходити з Россії і козацькі думки. Тут сталося польське повстання проти Цісаря в 1848 р., — і мужики галицькі показали себе також само, як і подніпрянські в 1863 р. Цісарське начальство здумало вжитись з того початку між письменними русинами галицькими уваги до того, шчо вони не польки, а русини, і з ненависти мужицтва галицького до панства польського, — і згодилось на те, шчоб русини впорядкувались, як особна політична партія, особна, признана державою порода людей, рівна по праву до всіма другими. Русини попи і мужики звернули надію на начальство цісарське, шчо воно їх зовсім увільнить од польських панів, а мужики зклались на попі, шчо ті здобудуть їм од цісаря волю од панщини, поле, ліси і пасовиська. Тільки і тут всі ті надії стали марними. Окрім позбави од крпацької пан-

щини та маленьких клантиків землі за чималі податки, мужики наші в Галичині не дістали нічого і тепер, де далі, збіднюютьсья все більше і тратять і ті клантики землі, шчо були в них, і хати, запродаючи їх жидам, шщоб виплатити усьаке здирство. Та і усьа Галиччина все таки зостається під польським начальством, котре перешкоджа русинам в усьому і навіть заводити свої школи і т. и. Бачучи таке, деякі з письменних русинів стали покладати надію вже на царя московського.*) Та і само мужицтво в Галичині, як де, то сподівається, шчо від того ж царя, як *русского*, здобуде собі землю і волю од великих податків і всьакого здирства. Тільки з цими надіями живуть галичане вже більше десяти років,— а все з них нічого не виходить, і дльа того, хто зна порядки в Россії, ясно, шчо і нічого не буде: і в Россії сельане ждуть того ж од царя, ждуть, шчо він не тільки „подарувавши паншчину, подарує і податки“, а шще позволить панів в каждани заковувати, посилати в ліс стосів рубати і т. и.***)

Вже і в Галичині појавились льуде, і між письменними льудьми, (котрі вже тепер єсть там і окрім попів, і між самим мужицтвом), котрі розуміють, шчо марно надіятись і на царське начальство і на московське і на своїх попів, а покладають надію на самих себе та на самі мужицкі громади. А бачучи на нашії Україні льудей однакової породи, шчо одно терильять і до одно-

*) Про це все більше розказано в знаному передньому слові про галицьке письменство до книги «Новісті Федьковича» К. 1875.

**) Дивись польськыи пісню, перероблену з галицької, записану од лірника, в Зап. Югозланди Озд. Руск. Географич. Общ. I, II, стр. 54—55.

го ждуть, вони ради пристати до спільної праці з російськими українцями.

Далеко гірше стоять наші земляки в Угорщині. Тут дуже вже давно наші льуде дістались під руку панів угорських. Суди, за гори, майже не доходила чутка про наших козаків і про те, як в наших місцях мужицтво пробувало само орудувати долею своєю. Та в часи нашого козацтва льудей наших за горами шще було не багато; землі було в волю; пани угорські теж шще не росилудились та і часто за одно з мужиками терили од турок, втікали од них, воювались з ними. Коли ж панство угорське міцнішче і густішче засіло на нашії закарпатській Країні, в XVIII ст., то вже тоді козацтво наше було далеко, аж за Дніпром, та і те зкінчилось. Так загірні льуде наші одбились зовсім од нас,—та і у нас так затихла думка про них, шчо навіть вчениї складач „Исторіи Малой Росіи“, Бантшип писав, як темну чутку, шчо „свѣдующіе люди находятъ нынѣшнее малороссійское нарѣчіе сходнымъ съ тѣмъ, коимъ говорятъ Венгерскіе Россіане, извѣстныи подъ именемъ(?) *Карпатороссовъ*.“*) Перше в XVIII ст. хоч поіводство закарпатське було спільне з галицьким, (а часами, в XVII через нього то і дотикалось до київського), але в XIX ст. і оно підльагло зовсім угорському начальству і по троху переробилось зовсім на нове панство, майже зовсім угорське, котре і говорить між собою не инакше, як по угорському і не має иншої думки, як жити з наших льудей та велугувати начальству і панству угорському. Рідко хто з того поіводства думав про те, шщоб шчо небудь писати по руському, а котрі і думали

*) Ист. М. Р., III, 249.

(в остатні тридцять-двадцять років Духнович, Раковський, Павлович і др.), то ще менше галицьких поїв думали про те, щоб писати близько до того, як мужицтво їхнє говорить, і про такі речі, щоб світським людям та громадам мужицьким були пожиточні, — а змагались писати все більше про поївські речі та мовою мов би то *московською*, як *панською* серед усіх руських, котрої однак ніхто в них не вміє, бо не чує ніколи. Через те писачі ті нікого і не загрили до своєї рущини, про котру рідко хто з письменних людей по тих сторонах і думає.

Доси найбільше, що зворушило земляків наших на Угорщині, — це повстання угрів проти царя в 1848 р. і поход війська з Росії на поміч цареві. Де хто навіть з поїв руських по ті стороні пристав було до угрів, але потім, коли не їх взяла, то і ті перейшли на царів бик і стали йому прислугуватись проти угрів. Мужики ж сразу стали за царя, бо дяковали його за волю од панщини і сподівались теж поля, лісів, пасовиськів. *) Тик з письменних людей, хто був гарячішій до рущини, ті стали сподіватись усякого добра, звісно, більше для себе, ніж для мужицьких громад, од царя, або од царєвого приятелья, царя „русского,“ і ще ревніше стали старатись помосковитись, щоб показати, що і між ними єсть пани, як і між уграми. Де які і справді стали на час чималими чиновниками в своїй країні. Тільки мужики тут дістали ще менше, ніж в Галичині, а з годом царь мусив помряться з уграми, і пани угорські знов забрали силу по всій тій країні

*) Дивись ліси проти Кошута, привадену в нашій статкї «Малороссія въ ея словесности», Вѣстникъ Европы. 1870. VI.

над нашими людьми та ще тепер стали лютішими до них. А з того змагання письменних людей помосковитись вишло тільки те, що вони ще більше стали гордувати над своїми ж земляками мужиками, котрі б то і мови настоїшчої руської не вміють. По троху всі письменні люди в угорській Україні вернулись до угорської мови, — хіба хто поїхав в Росію на службу, з чого, звісно, для тієї країні ніякої користи не ма, — і тепер хоч і єсть ще там одна газета мов би то руська, то і та, змагаючись писати по панському, по московському, тільки і дума, що прислугуватись до угрів, і нападається на усіх, хто їм не хоче коратись: на сербів, на словаків, та і на своїх русьняків і на саму Московщину. Тепер на всю нашу угорську країну не ма підписнішого письменного чоловіка, котрій би явно промовив хоч слово за своје мужицтво і за рущину і славянство. Так воно і мусило бути після того, як письменні люди в тій країні захотіли бути не громадянами серед своїх людей, а панами, хоч би і руськими. Руського панства коло себе вони не знайшли, — московське далеко: пришлося приставати до угорського, або мовчати! Тільки як воно це не гірко бачити, а вже і з цього видно, що в нашій угорській країні діло громад руських стало на чистоту: тут вже зовсім видно, що все, що не мужицьке, зовсім чуже і зовсім гордує мужицтвом і рущиною, зовсім ворогує проти них. Явно значить, що тут вже і крихти надії не може бути на що небудь, окрім самих мужицьких громад, котрі сами собі мусять помогти, вибавивши своєю землею од чужих людей. А коли там наших людей не багато, — то, ясно, що вони мусять шукати помочи в силці з сусідами, котрих доля маже така ж сама

як і їхня: з словаками, сербами, волохами і т. и. та з своїми братами: русинами — за горами: в Галиччині і у нас. Ця спілка з лядьми, котрим самим того ж треба, що і русинам закарпатським, буде певнішою поміччю, ніж надія напр. на Московщину: Московщина далеко, — та і начальству московському не ма причини перемінати за Карпатами порядки, котрі воно само в себе держить!

Так то по всім нашим українам стало тепер на однакове: скрізь наші ляде zostались маїже тільки мужики; скрізь ляде наших однаково давить хоч і не однаково царство, панство, купецтво і попівство; скрізь мужицькі громади одного бажають, скрізь виївилось однаково, що марні надії на кого небудь, окрім на самі мужицькі громади. А коли ті громади скрізь у нас однакової породи, живуть поруч, — то ясно, що нашим лядим найліпше: — стати спільно, щоб діти до свого; щоб жити по своїй волі на своїй землі.

Що ж то значить: жити по своїй волі на своїй землі? Чи то значить тільки заложити свою окрему державу, як напр. зробили це на наших очах італіянці?

Безперечно, українці багаті втратили через те, що в ті часи, коли більша частина других народ лядських в Європі зкладали свої держави, їм не довелося того зробити. Як там не єсть, а своя держава, чи по волі, чи по неволі аложена, була і доси ще єсть дльа лядеї спілкою задльа оборони себе од чужих і задльа впорядкування своїх справ на своїй землі по своїй волі. Тільки ж не всіх справ і недльа всіх лядеї рівно! Тепер вже ляди переросли державні спілки і прьамують і волею і неволею до їхніх інших. Тепер вже

показалось, що і в тих породах лядських, котрі мають свої держави і великі багаті, і вільні, (напр. як Франція, Англія), або і великі спілки вільних держав (як С. Американська Спілка), більша частина лядеї бідує мало чим менше, ніж бідуєть мужики українські. Безперечно, що коли б українці перш усього вибились злід чужих держав і заложили свою, вони б стали також, як і другі породи, сами міакувати, щоб полегшити ту біду, од якої терплять скрізь ляди. Тільки ж того, що пропало, не вернеш, а на далі повстаньня проти Австрії і Росції, таке як робили за свою державну спільність італіянці *за поміччю Франції*, — дльа нас річ не можлива. Швидче можливе діло дльа нас стати усім в одній державі, це коли б одна з тих держав, що тепер володають нашею землею, одірнала решту її од другої держави. Звісно, це швидче може зробити Росція з Австрією, ніж Австрія з Росцією. Тільки в такім случаю наші справи не поліпшали б багато, хіба б, що наші австроугорські брати зовсім би заневидись об цім та пристали б до спільної праці проти усякої неволі, од котрої ми терпимо. Далекое можливіше дльа українців добиватись в тих державах, під котрими вони тепер, усякої громадської волі за поміччю других народ, котрі теж піддані тим державам. Тільки ж це таке діло, котре потрібує стілько усякої праці, що в кінці її не варто здобути тільки державну волю і спілку. Не варто було б здобути тільки те і тоді, коли б довелося справді лядим української породи добитись того через велике повстаньня і кроваву війну. Мало того, що ми бачимо по других лядях, котрі мають свої держави, напр. хоч би і в Італії, нас може

навчити примір і нашого повстаньня за часи Богдана Хмельницького, коли наша Україна справді була найбільше подібна до самостояної і чималої держави.

Держава та зложилась через повстаньня великої частини посольства, козацтва, міщанства, панства і трохи і панства, не забувшого шчо рущини і „благочестія“. А вже серед самого повстаньня показувалась незгода між багатими і біднішими, між посольством, міщанством — і козацтвом і панством, між козацтвом, посольством — і панством, далі між козацтвом простим — і значним. Незгода ця примусила українців шукати помічі проти Польщі в „союзи і протекції царя восточного,“ котрі союзи і протекція обернулись в „підданство,“ і не „вільне підданство,“ як хотіли українські козаки, а в „вільне підданство,“ як поправляв гетьмана Вітовського царь московській. Вже за часи того Вітовського незгода між тими поділами наших людєй по стану і по багатству дішла до того, шчо вже наперед можна було бачити, шчо українська держава не встоїть „серед незгоди частих і непостоюючих начальників“ кожного стану і серед „незличливих сосідственних монархів факції,“ (злочинства) як плакались товаришчі війська запорожського в листах, на котрі ми вказали вище. Сталось це через те, шчо ті, хто закладав українську державу XVII ст., скидали з себе тільки чуже ярмо та те, шчо більше усього мулило їх, а не виривали неволі з корінем: вони зоставили стани людєські: панство, вождцтво, (шляхту і козаків), міщанство, посольство; вони хоч і казали потім, шчо „козацька шляхта скасовала колишні панські кріпості на земљу,“ та тільки не зміли подумати об тім, як би

не заводити нових кріпостів, а всі кинулись на *заманшищину* польа, дугів, млинів,—а то так і зоставили старі кріпості на *ерунти* православних церков і шляхти і козаків з тими *підданцями*, котрі „обиклуку повинність одправлявали.“ На тому і вмовились державні людє українські з царем, в Переяслові (1654) і зараз же почали і одного і од гетьманів випрошувати собі нові маїєтності з *підданцями*, або хоч з *послуживцями*. „Як людє осілись після Хмельницького, казали в початку XVIII ст. у нас на Україні, то можливіш пописались в козаки, а подлішні осталися в мужиках.“ *) Через кілька років після переяславської умови 1654 р. *Городова Україна* вже знову мала нових своїх „дуків-льахів,“ а за тим сталось так, як усі знають. *В Україні Низовій* згода і воля держалась довше, бо там менше було станів та *займанщини* (бо маїже не було хліборобства), а було *товаришке* вождцтво і господарство (рибальство, польуваньня, скотарство).

В цьому то *товаристві*: в *річності* і *сілному господарстві* над усім, шчо потрібно людім, і єсть коринь волі і дла людєй маїучих свої держави і не маїучих їх. „Шляхта козацька“ інакше б послужила „матері нашій Україні,“ коли б вона, „скасувавши нестерпимую льадську неволю,“ не ділила людєй на стани і не попускала *займанщини*, а повернула б всю Україну в „вольности усього товариського людю українського,“ в те, чим були *річки* і *дуги* на низовій Україні дла „товаришчі війська запорожського.“ От до того,

*) Лазаревського, Малоросійськє посольськє крестіанє (1648—1783), Чернигов. 1866. 5. 6.

що справити в наших дідів не стало розуму, коли вони склали козацьку державу, — як і ні в кого в ті часи, — до того мусимо тепер після довгої і гіркої науки добиватись ми, їхні онуки, в котрих нема ніякої держави.

Ясне діло, що така велика купа людей, скільки єсть їх на всій нашій Україні, не може бути одним товариством, — інакше вона б перестала бути і вільним товариством. Вона мусить стати товариством товариств, спілкою громад, вільних в усіх своїх справах, інакше які небудь громади будуть поневолені робити не те, що вони хотять і не там, де вони сидять. Добре було товаришчам запорожським, що року кидати жереб, якому курінь яка річка на цей рік дістанеться, бо товаришчів запорожських було завше тисяч з 6, і вони вже через воцаттво своєю мусили найбільше сидіти в Січі, коли не були в поході. Але вже те одно, що кожній товаришч мусив безпреміно приставати до якого курінь січового, щоб стати справди товаришчем січовим, робило, що справдешньої рівности не було між усіма хто сидів на всій землі запорожській (а їх там бувало не 6—10 тисяч, а 50—60), хоч і кожному була воля перейти в Січу і стати товаришчем. Та в тім то і сила, що не кожній схоче, а всі не можуть кидати своєю громаду та йти в другу, в середню навіть на час. Не буде рівної волі і тоді, коли хто небудь буде справлятися в усьому за другого, як це робитьсь в виборних державах. Виборній тільки тоді не стане начальством, коли він просто справить те діло, за котрим його вислав другий, котрий знав наперед, яке то діло і наказав, як його треба справити. З цього ясно, що справди вільними можуть бу-

ти тільки маленькі держави, або ліше сказати, громади, товариства. Справди вільною спілкою може бути тільки спілка товариств, котрі просто, чи через виборних людей ддя кожної справи, обертаятьсь до других товариств, з котрими їм найбільше, найлегче, найпожиттєвіше бути спільними, за потрібними їм справами, отдаючи їм поміч з поміч.

Розважаючи далі, побачимо, що і громада потрібна людям ддя того, щоб кожному було найбільше. Значить і громада тільки тоді буде мила кожному, коли вона не неволить нікого: бути в ній, чи не бути. І громада мусить бути спілкою вільних особ.

От діти до того, щоб спілки людські, великі і малі, склались з таких вільних людей, котрі по волі походились ддя спільної праці і помочі в вільні товариства, — це і єсть та ціль, до котрої добиваютьсь люди, і котра зовсім не подібна до теперішніх держав, своїх, чи чужих, виборних, чи не виборних. Ціль та зветься *безначалство*: своєю волю кожному і вільне громадство і товариство людей і товариств.

Це діло не зовсім таке нечуване на нашій Україні. Наша Січа Запорожська була подібною ж вільною спілкою: кожній міг прийти до неї і одійти, коли хотів. Кожній приставав до такого курінь, до котрого хотів; кожен курінь був спілкою воцаткової і господарської, котра працьувала спільно і жила спільно своєю добро в спільному будинку. Всі 38 курінів склали товариство січове. Товариство обдало усім добром на землі своїй і ділило що року по жеребу між куріньми те, з чого найбільше жили товаришчі: річки. Хто хотів „лисити“, звіра ловити, ті склались на час ро-

боти в курінь і ділились заробленим рівно. Вся старшина курінь і січова була вборна на рік, або поки вгодно товаришчам. Правда, як ми це вже спом'янули вище, такі товариські порядки не розширялись в Січі на всіх люддей і на все господарство. У січовиків було посильство; вони давали заводити по хуторах займанщину. У них появились і підданні. Окрім того порядку згоди вміли держати січові товариші тільки по курінях, котрих і вороги їх не могли не похвалити, а в цілому товаристві часом бувало чимале безладдя.* Та ніхто ж і не дума, шчоб в XVII ст. та шче при такій колотнечі, яка була тоді по нашим сторонам, могли бути як раз такі порядки, як слід їм бути і які будуть колись. Примір Січі тільки показує, шчо ті вільні порядки, про котрі ми зараз говорили, зовсім не таке діло, шчо його ні здумати, ні згадати, тільки в казці сказати. Більш двохсот років стояло з подібними порядками січове товариство — і робило своє діло, вояцьке і господарське, далеко не погано. Звісно, діло запорожцьке було доволі просте; тепер у люддей більше діла, більше потреби, — та за те в них і більше науки, і більше розуму, то вони зможуть виправитись ліпше січових товаришчів. Тепер ніхто шче не може сказати докладно ні того, коли напр. світ діде до таких безначальних порядків, про які сказано вище, ні всіх дорог, якими він діде до них. Цілоком такі порядки тільки тоді можуть бути і в одній якій країні, коли вони будуть на всьому світі, бо тільки тоді зовсім перестане потреба в вожаках і кунцях, з котрих скриві і заводяться пан-

* Ригельмана. Історическое повествованіе о Малой Россіи. I. 1848. IV, 67—68.

ство і багатирство, а за тим і начальство. Для таких порядків мусить також шчоб не було поієвства і віри, з котрої виходить поієвство, бо поієвство тек панство і начальство, а віра заводить незгоду між людьми. Замість віри мусить бути вільна наука, котра до того мусить настільки полегчити людям чорну роботу, шчоб людде не могли ділитись на чорноробів і білоробів, шчоб кожній робив чорну роботу і мав час і для білої роботи, для виправлення громадських діл, для науки, котра тепер тільки в руках панства, або доводить до панства вчених люддей над невченими. А це все речі не легкі і не близькі.

Тільки ж до того всього, до тих безначальних порядків увесь світ іде і йтме, бо доти не може бути сукоюю між людьми, поки де небудь, хто небудь буде в якій небудь неволі. От через те ні один народ, ні одна держава, ні один гурт люддей (партія) не здолає того, ні шчоб не попустити таких порядків, — ні шчоб зробити їх проти волі людської: до них добиваються і будуть добиватись люди і навмисне і не навмисне, і через науку, і через державні переміни, і через повстаньня, і через усякі спідки між людьми. В Західній Европі і Америці єсть вже сотні тисяч люддей, котрі просто прямиують до таких порядків. То *партія соціаліна*, — *громадська, соціалісти-громадіви*. Почавшись серед де яких люддей з самого панства і купецтва, котрі провели далі думки XVIII стол. про волю і шчастья кожної особи, (Ров. Овен, Сен-Сімон) думки громадські де далі притягали до себе і чорноробів і люддей великої науки і розуму (Льюї Блан, Прудон, Ляссаль, Маркс, Дюринг, в Россіи Чернишевський) і тепер стали вже чи-малою силою, на котру мусять вважати і байдужі і вороги. Де да-

робкою покиточних людім річей *господарських* (економічних) чи то малими, чи великими купами і спілками льудей, ніж думками (*політичними*) про порядки державні і противудержавні і перемінами в державних порядках, або скасованьням тих порядків через повстаньня. Повне ж безначальство, повна воля кожної особи завше зостанеться цільлю всіх порядків, чи по малим, чи по великим спілкам, так само як думка вменшити до 0 перешкоду од триньня в машинах. І в наші часи, не тільки громадівиць вєваких порядків, а і ніхто з розумних льудей вже не може говорити проти волі і добра кожної особи. Громадівиць тільки показують, шчо ні те добро, ні навіть сама воля не можливі без того, шчоб чоловікові не діставалося дла вжитку все те, шчо він випрацьував. А це вїять не можливе без того, шчоб кожний мав рівну долю в орудованьнїу сїроїу силоїу природи, як земля, і приводами праці над неїу, як машини, шчо вїять таки можливе тільки в товаристві рівних льудей, а далі в товаристві товариств. В цих думках всі громадівиць стоять за одно.

Ми бачили вище, шчо українські письменні льуде і українське мужицтво приїшли до того, шчо їм нічого не остається далі, як просто *пристати до думок європейських і американських громадівиць* і по своєму прикладати їх на своїї землі.

Колечна ціль громадської праці. — Зміня половини і посередні станції: державні зміни. — Служба льудей з теперішнього панства мужицьким громадам. — Проби такої служби на Україні: українські, польські і всеросійські. — Потреба ясно одмежованого українства в тїй службі. — Всесвітня наука і краєва праца. — «Всесвітня спілка робітників» і товариства по країнам і породам. — Українські потреба громадської праці: політичні вільности, освіта по країнам і громадам і спеціальність праці; живі повстаньня громадських льудей; потреба праці не політичних і зрієт нових порядків в громадах; праца противупоївська і наукова. — Українській соціалізм — не партія, а громада.

Що тепер може зробити українська печатя? — Українці в чужїй печаті. — Наші думки про чужих льудей на Україні. — Наші супротивники і спільники. — Федеральна спілка в Росції і в Австрії. — Спілка демократії в недержавних породах в Європі. — Користь з неї дла державних пород. — Спілка України з західними слаяннами.

Порядок виданьня «Громади.»

Розваживши над тим станом, в котрому тепер стоїть наша Україна, ми бачимо, як далекий він од тих безначальних громадських порядків, і як теперішні порядки навіть не дають нашим льудям роздумати докладно про своє жительство, а не то, шчоб стати до того, шчоб перемінити їх. З цього вже ясно видно, шчо льуде, котрі посвятились на те, шчоб послужити українським громадам, мусьять добиваючись до тієїї конечної цілі, користуватись усьакими і малими змінами теперішніх порядків, котрі хоч в чому небудь, хоч на час поліпшують долю тих громад, а найбільше такими, котрі влекшують льудім і громадам спосіб збиратися до куп,

вкупі роздумувати про своє життя і пробувати поставити його инакше.

Так напр., повертаючись до життя українського народу в Росії, ми бачимо, що мало того, що в його отнято більшу частину землі його, що він терить од усякого багатирства, як і всі чорнороби в світі, — але терить він ще і од панства, од самовольного царського начальства, котрих по деяких краях в Європі і в Америці вже і не ма, од попитства, котре обдира його і затуманює далеко більше, ніж по деяких інших землях в Європі і в Америці. Наші мужики, як і скрізь маже в Росії, навіть не получили і того, що їм обіцяно було і по царським законам, — наші льуде, як і всі підданні царські, розганяються по волі чиновників по безмірному царству російському, не можуть бути зовсім безпечні ні за своєю шкуру, ні за волю, не мають волі навіть слова сказати про свої справи, ні навчатись про те, про що навчаються другі льуде, ні збиратись до куп і до товариств. А до того на нашій Україні царська самоволя навіть забороня льудім і вчитись і проміж себе, і по родинам, не то вже по всьохудних школах, вчатись, навіть писати книги на рідній мові наших льудей.

Де хто держиться таких думок, що *або все, або нічого*, що *чим гірше, тим ліше*, — бо тим скорше льуде не стерильять і тим скорше візьмуть все, що їм слід, а як трохи полегша, то бупім то вони і тому так будуть раді, що вже і заспокояться і більшого не захотять. Тільки те, що скрізь діялось і діється на світі і не тільки між льудьми, але і між звірем, не показує, щоб такі думки були правдиві, щоб вони були справними законами живих тїл і громад (законами біологіч-

ними і соціологічними). Ніяка жива товарина не витерпить, щоб не вхопити хоч ту частину, яку можна вхопити, з того, що їй треба, а з другого боку, усяку можна так заморити, що вона вже і ногою не двинне сама, — а з третього, — підживившись броти, усяка забака більшого, а далі усього що їй треба. В Європі скрізь ведуть перед і в громадському руху зовсім не ті з простих льудей, котрим најгірше, а ті, котрим најліпше, — і најдужчий той рух зовсім не там, де најменше було малих переми в старих порядках, а там, де їх було найбільше.

Було б зовсім чудним ділом не виступати проти деяких порядків, од котрих терплять наші льуде напр. в Росії, тільки через те, що і в других країнах, де тих порядків вже не ма, льуде все таки терплять. Було б чудним, як би ми судили порядки російські, рівняючи їх тільки до таких, які мусьять бути і яких пче нігде не ма. То був би суд без усякої перспективи, — та і без усякої сили в очі, може, більшої части живих льудей, котрі не можуть сразу вископити думкою своєюю за все те, що навкруг себе бачуть. От через те в своїх книгах, переглядаючи життя наших громад, напр. в Росії, ми стараємось рівняти його перше з тим, яке б воно мусило бути навіть проти теперішнього закону російського, далі з тим, яке ми бачимо по других державах, а далі з тим, яке мусить бути по чистій правді громадській і яке, певно, буде тоді, коли самі вільні громади розумних і рівних льудей візьмуть в свої руки всі свої справи. От через те ми вважаємо, що нашим льудім слід добиватись і тих змін, котрі, як показують приміри усіх других країн в Європі, мусьять наступити і в Росії пче ранішч, ніж велика частина

громад зрозуміє потребу докорінної зміни в теперішніх порядках: добиватись скасування царської і чиновницької самоволі, котра, певно, заміниться виборним урядом (державним уставним, а далі цілком виборною гетьманщиною, або республікою). При теперішньому стані Росції, котра дуже вже явно держиться тільки мужицькими грішми, сама панська рада з виборних льудей з усього царства не може бути без того, шчоб зараз же в ній не піднялась розмова про податки мужицькі і про наділ мужикам поля. А вже одна розмова про це послужить тому, шчоб більше однинити очі мужицтву на всі державні і громадські порядки, — і поведе за собою дальші бажання і зміни. Далі усяке вменшання чиновницької самоволі в Росції мусить полекшити льудім кожної породи, країни, громади, спосіб умовитись і впорядкуватись проміж себе і підконе-ту державну централізацію, котра не дає жити нашій Україні. Звісно, нідин з тих, хто поставив собі ту конечну ціль, про яку ми сказали вище, — то-б-то цілковите безначальство і цілковите громадство, — не може вдовольнитись малими змінами в теперішніх порядках, а добившись їх, буде добиватись все більшого і більшого. В самих менших змінах, в змінах державних, він буде байдужий до того, як там впорядкується вище державне начальство, а більш налягатиме на те, шчоб вбільшити власне *волю кожної особи в слові і праці, волю кожної людської породи, силки, громади, країни*, — шчоб, скільки мога, вменшити силу державного начальства, чи то царського, чи гетьманського, чи то управи, (адміністрації) чи самої виборної ради, (парламенту) перед силою особи, громади, і шчоб дати їм більше способу для того, шчоб зало-

жити живі початки порядків безначальних: безпанських і бездержавних.

Так, гадаємо ми, примусить сила думки і життя працювати на нашій землі живого громадивця в справах політичних. Найголовнішим же ділом його, певно, буде помогати тому, шчоб як найбільша частина мужицтва зрозуміла те, як йому взяти всі свої справи безпосередно в свої власні руки. До цього кінця веде все, шчо робиться тепер по всьому світі, навіть і те, шчо обдира мужицтво та, шчоб ліпше те робити, збира його в великі купи, в котрих те мужицтво пізнає свою силу. До цього кінця ведуть всі теперішні порядки, котрі своїм здритством і байдужістю до добра всельудського показують мужикам марність надії на кого небудь, окрім на самих себе. Ця природна сила не тільки доброго, але і злого, часом шче більше посува мужицтво до нових порядків, ніж усякі проповіді. Тільки, звісно, шчо всяка дорога стає лекшою, коли нею льуде прямиують більше свідомі, більше по волі, ніж темні і по неволі. От тут то і можуть тепер прислужитись мужицтву ті льуде, котрим доля помогла за наукою і усякою иншою білою роботою вияснити собі думки громадські більше, ніж у мужицтва за його шчоденною чорною працею, особливо коли ті льуде посвятаються тієї служби цілком для мужицтва.

У нас на Україні думка про таке цілковите посвячення льудей панської науки на службу мужицтву не зовсім вже нова. Ми бачили проби такої служби в українській хлопоманії, котра показала приміри льудей, шчо не тільки письменно стоїли за мужицтвом, а і оселялись серед мужицтва і брались за всю мужицьку роботу. Про-

би зійтись з мужиками робились і людьми з польської демократії на Україні. Далеко більше од таких проб, і українських, і польських, показали їх востатні роки і в нашій Україні всеросійські соціалісти. Росія — країна темна, без вільного слова, без пам'яті про те, що ще вчора робилось, — і через те не всі ті проби відомі, і може ніодна не відома цілком. Через те і з усяким судом про них треба стеретись. Здається нам, що ми не дуже помилились, коли скажемо, що проби української хлопоманії „злитись з народом“, іноді в тому, що самому народові треба кидати, показували більше щирости до України, ніж знаття потреб громадських і почастно мужицьких на всьому світі, ніж весвітньої науки; — що проби польські *увільнити народ* од царства і панства мали на цілі більше Польщу, ніж нашу Україну, і більше державну, ніж громадську волю; — що проби всеросійських соціалістів, *пійти в народ*, горяче переносючи в Росію думки європейських громадянців і змагаючись звести до купи працю над увільненням мужицтва в Росії з такою же працею європейскою, — що і слід було! — переносили в Росію і ті способи, які вирости в Європі при тамошньому життєві і стану народа; до того ж всеросійські соціалісти, маючи на умі державну *владку* (владку) всієї державної Росії, як польські демократи всієї (державної-історичної) Польщі, тим менше могли вважати на нашу Україну, таку, яка вона єсть, з тим життєм, яке в ній єсть, або приборати способів праці таких, яких потребує те життє, ні осідати на Україні з довгою і затьяжною працею навіть і на стільки, на скільки дає до того могу царство російське.

Остатніми часами вияснилось, що треба злити те усе добре, усе потрібне громадам, що було в усіх тих пробах, повчитись з усіх помилок, які були зроблені раніше, і твердо обмежити, спеціалізувати, працю людей, котрі хотять працювати власне для українських мужиків. Не мало вже говориться про це словесно, де що говорилось і печатно. Ми попробуємо сказати і свої думки про цілі і способи праці українських громадянців на близькі часи, про які ми тільки можемо думати скільки небудь фактично.

Наші думки про остатні цілі громадської праці ми вже сказали вище. Ми думаємо, що наша Україна, котра не має ні свого повіства, ні панства, ні купецтва, ні держави, а має доволі розумне од природи мужицтво, — залубки приймає науку про безначальні і товариські порядки, що через те на тії Україні варто працювати громадяцям, а найбільш тим, котрі зросли на Україні. Дальші наші думки про теперішні способи праці для тієї цілі ми могли б виложити з перегляду подібної ж праці на всьому світі, — з думаних (теорітичних) потреб людських осіб і громад. Але ми лише будемо виводити ті думки з перегляду того стану, в якому стоїть тепер наша Україна. Ми ж думаємо, що усяка громадська праця на Україні мусить мати українську одежу, — *україніство*. Звісно, те „україніство“ не може бути в цілях праці. Цілі праці людської однакові на всьому світі, як однакова *здумана наука*. Але *прикладна наука* не однакова скрізь. Так і з громадскою працею: в кожній країні, в кожній людській породі, далі, навіть, в кожній громаді і коло кожної особи, — мусять бути особні підходи і приводи до однакової цілі; кожна країна і кожна люд-

ська може показати більш ясно, ніж другі, потребу є спосіб тій же чи иншої з тих праць, того чи иншого способу праці, потрібної ї дьа всіх людєд. Цьому навчають і проби всевітньої праці роботників.

Найважніша, яка доси була зроблена проба робітницької спілки всевітньої „Association Internationale des Travailleurs,“ котра постановила, шчо *bіднота* (пролетаріат) *по всьому світу має одну ціль і мусить за одно стати*, — постановила також, в своєю уставу (в Лондоні 1864 р. в ст. 7), — потребу, *шчоб в кожній країні були товариства по породам людським*. Сама та „Всевітня спілка“ через те і розстроїлась і втратила тепер силу, шчо вона задумала заложити вже і середню всевітню управу над всіма країнами товариствами своїми в Головні Раді спілки (Conseil général, Conseil central) раніше, ніж думки спілки пустили корні по всім країнам Європи, так шчо сила тій же Ради була більше на папері, ніж на ділі. Инакше кажучи, та „спілка“ почала працює *не знизу в гору, а з гори в низ*, — так шчо і сама 7 стаття уставу її, котра говорить про потребу краєвих і породних товариств, і доволі централістична і доволі темна. *)

*) Осє до та стаття: «Puisque le succès du mouvement ouvrier ne peut être assuré dans chaque pays que par force résultant de l'union et de l'association; que, d'autre part l'utilité du Conseil central dépend de ses rapports avec les sociétés ouvrières, soit nationales ou locales, les membres de l'Association internationale devront faire tous leurs efforts, chacun dans son pays pour réunir en une association nationale les diverses sociétés d'ouvriers existantes ainsi que pour créer un organe special. Il est sous-entendu cependant que l'application de cet article dépendra des lois particulières de chaque pays et que, abstraction faite de ces obstacles légaux, chaque Société locale indépendante aura le droit de correspondre directement avec le Conseil central de Londres.» — 160:

«Вважаючи, шчо перх робітницького руху може стати повним

З поводу того, шчо деякі, спілки „Всевітньої Спілки“ знаходили, шчо Головна Рада не потрібна і шчо вона приносить централістичну управу, начальство, в справи товариські, виїшли незгоди в „Спілці“ найбільш між Головною Радою, за котру стоїли більше германські спілки, і Спілкою Громадською (Alliance Socialiste), в котрій був старшиною москвин Бакунін, і до котрої більше пристало романських товариств. Сварки ті багато причинились до вменшення сили „Всевітньої Спілки,“ хоч і більше підняли думку про потребу самостоїчних краєвих товариств, за котрі стоїла „Alliance Socialiste.“ Тільки і вона не пустила корнів по всім країнам і Європи через теж саме, шчо і „Всевітня Спілка.“ Як мало могли обидва товариства пустити ті корні по справжнім живим громадам, в котрих люди зішлись по однаковості праці, по сусідству, породі, — видно напр. з того, шчо іс-

в кожній країні тільки через силу поїзвання і співзвоні, — і шчо з другого боку користь і самій Середній Раді залежала з тому, скільки вона знайеться з робітничими спілками, чи національними, чи місцевими, — товариські спілки Інтернаціональної мусять старатись, кожній в своїй країні, вести в одну спілку національну всі ті товариства робітничі, які тепер єсть, а також заложити окреме дья них печатне видання. Розуміти треба і те, шчо поступати по цій статті треба, вражаючи на закони особи в кожній землі і шчо, скинувши те, шчо треба, заз неперешкод од законів тих, кожне осібе товариство краєвоє матиме право приступати просто з Середньою Радою в Лондоні.

Як бачите, тут все діло іде од готової вже спілки, котра наперед назвала себе всевітньою, — «інтернаціональною», та шчо і од Середній Раді її, котра і хоче, шчоб по кожній країні завелась така ж середі спілка і ми ба то не хочє, шчоб вони приступили Її період особим товариствам. Окрім того тут не ясно показало шчо тако *pays nation*, — чи держава і всі, хто під нею живе, чи широчина країна і порода людська. На ділі в Спілці Інтернаціональній, а особливо в Раді, вступали людє по державам. Так в цій був виді (сепція) і секретарь генеральний за Росцією, хоч в Росції десятки країн і людських пород одна до одної неподібних. Про те як оберталась „Association Internationale“ і „Alliance Socialiste“ до Росції, Польщі і усейї Славянщини, ми поговоримо в 1 книжці «Славянської Громади»

панська „Federacion“ напечатала в 1870 р., шчо „Головна Рада в Лондоні, бачучи скорий зріст Товариства в Россії, поставила генерального секретаря для цього народа (nacion), — німця Карла Маркса!“ і шчо звінці артилерист, філософ і оратор Бакунін був на зїзді 1869 р. виборним од ліонських робітниць, шчо сучать шовк, сам живучи в Женеві (Bakounine, publiciste, délégué des ouvrières ovalistes de Lyon. Genève.) *)

Ясно, шчо як коли небудь оживе „Всесвітнья Спілька“ і стане справди коли не воєсвітньою, то всеєвропейскою або зложиться нове подібне товариство, то тільки після того, як скрізь, по кожній країні і людській породі, зложаться міцні товариства людей, котрі зішлись в природню спільку не по самій тільки основі думок, а і по однаковій праці, по сусідству, по однаковій породі і мові, — і тоді, коли вони сами забажають і ширшої і все-світньої спільки. Тепер же, от уже від кількох років, Alliance Socialiste умерла (1870 р.), а Association Internationale живе більше на папері ніж на ділі, — а за те в кожній країні серед кожної людської породи росте думка і проповідь про ті зміни, які вони думали поробити в громадських порядках. І в тій краєвій праці тепер і вся дісна сила громадівського руху в Европі, далеко більша, ніж в зїздах малосильної Association Internationale, або в таких, яким був зїзд соціалістів горік в Генті.

Обернемось же до тієї праці на нашій Україні, як та праця виходить з того стану, в котрому та Україна тепер живе.

Наша Україна поділена між двома чужим дер-

*) Про це все див. у Testut Internationale. 5—6. 23. 209. 147.

жавами. В одній царство самодержавне, в другій уставне. Вже через це одно нам, українцям, нічого розказувати, чи мають для нас яку вагу державні вільності хоч не великі, як про те колись, за часи самодержавства Бонапарта і Бісмаркового короля, розказували деякі європейські соціалісти, і як про те инді розказується у россієських соціалістів. Ми вже теперішнім станом частини нашої землі приведені до тієї думки, на котрій стали і європейські соціалісти, коли постановили на Лозанському зїзді „Всесвітньої спільки робочих“ в 1867 р., „шчо недостача політичної волі спива громадську науку і увільнення бідноти (пролетаріату), і шчо через те зїзд обьявля: шчо увільнення робітників в справах господарських не можна обмежувати од увільнення їх державного, шчо постановити вільності державні, — єсть діло першої і безперемінної потреби,* шчо треба всім товаришчам добиватись гарьача, шчо всі народи мали права, котрі вложили французи в уставі 1789 р.*) Всяка

*) Le Congrès international, considerant : Que la privation des libertés politiques est un obstacle à l'instruction sociale du peuple et à l'émancipation du prolétariat, — declare : 1) Que l'émancipation sociale des travailleurs est inseparable de leur émancipation politique ; 2) Que l'établissement des libertés politiques est une mesure première d'une absolue nécessité ; 3) Que cette même déclaration sera renouvelée chaque année ; 4) Qu'il sera donné communication officielle de ces résolutions à tous les membres de l'Association internationale des Travailleurs, ainsi qu'à ceux du Congrès de la Paix, en leur demandant leur concours énergique pour investir tous les peuples des droits imprescriptibles de 1789. — Testut, 133—134.

Ті статті (Déclaration des droits de l'homme et du citoyen і Dispositions fondamentales garanties par la constitution) власне і говорять не так про те, як буде впорядковане вичче начальство а про те, які мусить мати права кожний чоловік перед начальством: рівність, волю переходити з місця на місце, волю слова, писання, печаті, піри, зборів, і навіть право противитись неволі. Louis Blanc.

змiна громадська посувається не самими тільки різними, рішучими кроками, а і шчоденною тихою працею, не самими тільки переломами закону, а і законними працями. В таких же державах, як Росія, не можна і говорити ні про яку сталість праці, ні про який закон. Там всьакий час треба бути готовим боронити не то свою працю, а і думку і шкуру просто револьвером од царських беззаконників. Австрія далека навіть од такої волі державної, яка єсть і в других царствах, напр. в Англії, або в Бельгії, — а все таки там, як ми вже сказали, наші льуде можуть виступити одверто і як порода льудська, і як партія громадська, навіть і як громадівська, серед самих робітницьких товариств і серед сільських громад на зборах (мітtingах). Остатніми часами ми бачили суди над соціалістами в Галичині і у Росії, — а котрих виявилось, шчо те, за шчо в Галичині присуджували на 3 місяці тюрми, в Росії каралось 12—6 роками каторги. Ясно значить, шчо те, шчо потрібує в Росії незвичайного героїства, в Австрії можуть робити льуде з звичайною натурою, а звісно, шчо всьака громадська справа посувається вірнішче, коли за нею стоять як найбільші лави хоч і звичайних льудей, ніж самі герої, котрих ніколи багато бути не може. Ми, українці, на цей час мусимо признатись, шчо ми шче не покористувались і тими всіми невеликими вільностями, які дають австро-угорські порядки, і мусимо добиватись для себе і у Росії на першій

Histoire de la Révolution française 1869 III, 47—51. Нам, українцям, гешер треба доложити до тих освітних прав шчо: волю кожній породі льудської, а також громаді і країні, — то б то вільності *федерални*.

раз хоч таких порядків, звісно, не для того, шчоб на них стати.

Далі одна з найголовніших одмін нашої України од великого числа других земель, в тим числі і од Московщини, в тому, шчо в нїй мужицтво шче більше покинуто на самого себе, ніж в тих країнах, котрі не тільки мають свої держави і панство, а шче і підгорнули під себе і другі землі з їх і панством і мужицтвом. Чи по волі, чи по неволі, а в тих землях держава і панство роблять шчо небудь і для мужицтва, а як де, то на користь і мужицтва державної породи роблять і льуде з пород чужих, недержавних. Доволі буде показати хоч на те, шчо напр. в Московщині, книги для московського льуду пишуть не самі москвини, а і українці, а то і німці, льахи, грузини, молдаване і т. и., при чому по більшій часті забувають про працю для своїх льудей. В таких країнах і льуде з думками противдержавними і противупанськими все таки їдуть по тії дорозі, котру проложила держава і панство, користуючись усіма засобами, котрі дали їм держава і панство. В таких же країнах, як наша, цілком не так. Письменні льуде на нашій Україні скрізь двічі одірвані од свого мужицтва: і через панство, і через виучку по чужих школах, і звичку їти за льудьми державної породи. Через те наші письменні льуде по волі і по неволі тягнуть в бік московськїй, польськїй, угорськїй, німецькїй, або і зовсім кидують свою країну. Навіть ті з письменних українців, котрі держаться думок мужицьких (демократичних) і союзних (федеральних), не всі од разу можуть переломити в собі те, шчо в них з батьків і дідів посіяла чужа держава і школа, і вернути собі те, шчо в них вона отняла, — силі -

ність з українським мужиком, напр. хоч би то в мові. Звісно, ніякого чоловіка не можна примусити безпрямінно працювати в тій країні, де він родився, для тих, а не для других льудей. Підряд бачимо нащба, котрому доля довела працювати у французів, і на виворот. Тільки найбільше все таки льуде працюють серед своєї країні і для свого народу, коли тільки в тому народі хоч спак, хоч так, а господарюють свої льуде. Не так в нашій Україні. Письменній українець по більшій часті працює для кого вгодно, тільки не для своєї України і її мужиктва. А з другого боку, здавна звикли усякі чужі льуде хазяїнувати на Україні, не знаючи її, не звертаючи уваги на те, як треба обертатись з українцями, ми не кажемо вже про тих, котрі тільки і думають, як би пожитись в Україні, нічого доброго для неї не роблячи. От через це ті льуде між письменними українцями, котрі не хотять, щоб де далі все більше Україна і її мужиктво тратило свої сили,—мусять заректись не їти з України, мусять упертись на тому, що кожний чоловік, виїшовши з України, кожна коїрка, потрачена не на українську справу, кожне слово, сказане не по українському — єсть видадок з української мужицької скарбниці, видадок, котрий при теперішніх порядках не звернеться в неї ні звідки. Так перш усього українська думка про працю для мужиктва мусить вести за собою *осіість, змагацтво*. Це не значить, що українці мусять не глядіти далі своєї межі. Зовсім инакше: вони в тій межі робитимуть те, чому навча всесвітня наука, спробована примірами других країн і в згоді з другими льудьми, близькими і далекими. Вони тільки перестануть оббрати свою країну, покористуютьсья всіма силами, які дає

їм їхня країна і порода, і будуть брататись з другими, не як пухирі, шчо літають по вітру, а як льуде, котрі, стоючи міцно на землі своєї, можуть говорити не тільки за себе, а і за неї. Правдивий *федералізм* може вити тільки з силки таких льудей по всім країнам Європи.

Розваживши далі над потребою українським льудім не розбігатись по чужим землям, а працювати в своїй, дідемо і до того, шчоб і на самій Україні льуде, як можна більше *держались кожний свого кутка, котрий їм найбільше відомий і де вони найбільше зросли з льудьми*. Без такого повертанья льудей до свого кутка без сідінья, як можна довше, на одному місці більша частина розмов про громадство, федералізм і проти державних і купецьких порядків, зостається власне одними розмовами, бо ніхто ж стільки, як ті державні і купецькі порядки, не ганя льудей од краю до краю і не ставить кожного безридным і одиноким серед великих куп таких же безридных і одиноких льудей, котрими через те так і легко орудувати усякому начальству і багатирству. Звісно, де далі, пересування льудей з сел в городи, змісцьа на місце все більше росте в світі і не од самої тільки неволі господарської (бідности), а і од волі особи, котра хоче все бачити, всього спробувати. Тільки ж те пересування тоді тільки не буде служити самим багатилям, коли по всім куткам будуть сталі і впорядковані купи льудей, сильних між собою, мов рями (кадри), в которі поставатиме новоприїшовий товаришч,—а не бурлака, як тепер.

Вже з цієї потреби осілости льудей з нашими думками по нашим громадам виходить і потреба того, шчоб вони приходили туди не з самими тіль-

ко такими, чи іншими думками про громадські порядки, та з проповіддю їх, а перш усього з докладною (спеціальною) наукою в таких речах, котрих потребує громада людська,—чи то хліборобських, чи скотарських, чи ремесницьких, чи лікарських, чи вчительських і т. д. Чоловік, котрий хоче, щоб його поважали і ради його слухала, думки його приймає громада, а особливо така тертя, практична, як мужицька, мусить знати і вміти тих речей ліпше, ніж кожний чоловік в громаді. Тільки такий чоловік, котрого праці і ради щодня потребує громада, стане її любий і зростеться з нею так, що і громада може послуhatись його думок і про зміну і громадських порядків*). Тільки ослість в громаді з докладною, явною потребою громади працею дає основу, на котрій можна толкуватись про те, якими способами на який час треба добиватись зміни громадських порядків, котру звуть то переменою (реформою), то переворотом (революцією). Тепер багато толкується про ті способи проміж громадівцями в Европі і у Росції, і, частинче всього, способи ставлятьсья поряд з цілями, так що ми бачимо такі прапори гуртів (партій), як Staats-socialismus (державний соціалізм), socialisme progressif, socialisme révolutionnaire, соціально—революційна партія і т. д., при чому кожний ростяга розум слів: закон, держава, поступ, пе-

* При цьому не слід пропустити і такої уваги: тільки докладна по ісам день потрібна громадській правді може порукувати проповідцям нових порядків од того, щоб серед них не вироста породе льудей, котра буде тільки «молоти різном» та кидатись од справи до справи, ганцаючи з краю до краю «яксь саврась без удем», так самісильно як не робили козацькі пані. А комусь то треба ж буде платити за ті «спрости і прогони». Звісно, нікому, як тому мужицтву, котро за все платити і котре марже тільки одно у нас і живе по закону: «в поті лица їх хліб твій», закону, котрий і мусить бути корінним законом і громадским і громадянским!

реміна, переворот і т. д., як йому до вигоди. Те, що ми бачили доси в життєв лудьському і що бачимо і тепер, показує, що життєв те переміняється усьакими способами і велеу не одного гурту, і що нідин гурт не може завше вклявати безприміно одних способів. Мало того, стан громади, серед котрої живе чоловік, в иншу хвилю збужує такий дух, поиха громаду до таких способів, котрі наперед і вгадати не можна. Ясно, що діло не в способах, а в цілі, та в живій спільности чоловіка, котрий має думки про потребу зміни в порядках громадських, з тією громадою, серед котрої він живе. При такій спільности, котра, як сказано було зараз, вироста тільки з ослілости та з докладною праці, можуть мати вагу і ті проби добиватись докорінних змін в теперішніх порядках, ті проби, котрі радять робити, замість проповіді словами, прихильники повстаньня, бунтів, propagande par les faits (іроповідь ділом) і т. п. Повстаньня—роблятьсья од тарьачої крови, од нетерпльачки, од невинности неправди, котра гніте льудей, як раз в той час, коли вони повстають,—і їх не можна ні втишити, ні підняти розговомми, а також початками чужих громаді льудей тоді, коли вони, а не громада, надумались його підняти.

Ми думаємо, що всі приміри справди дужих повстаньня, до самого повстаньня парижського 1871 р. (Парижської Громади, Коммуни), показують правду першої половини нашої думки, а недавні малі вдачі таких проб „проповідати ділом“, як напр. уличний ход на спомин Парижської Громади приїзжих льудьми в Берні 1876—1877 рр., або проба приїзжих льудей підняти повстаньня сельах під Беневентом в Італії в 1877 р., показують правду другої половини тієї думки. Швидко,

що і ті проби мусили не пройти зовсім без сліду, тільки навряд пчоб той слід був рівний тим стра-там, котрі понесли льуде дльа того, пчоб їх зро-бити.

В Россії між соціалістами дуже поважалисьа „Парижська Громада“ 1871 р. і ставилсьа часто, як примір праці громадської і дома. В остатні роки чимало говорилось про „бунти“ і в Россії. Тоді як одні з громадівців російських держались думки, пчоб їм тепер треба нальагати на саму про-повідь і тільки строяти рьяди будущого війська дльа спільного повстаньна громадівського та ждять часу, коли можна буде „покликати народ“, пчоб він зробив сильній „переворот“ в Россії, або „звести до купи менші народні бунти в одні повстанські взрив“ („Вперед“), — другі казали, пчоб треба рал-том повалити теперішній уряд і захопити в свої руки державну силу тепер же, бо скоро, може, бути вже пізно. — і вьорядкувати Россію по своєюму („Набат“). Треті не признавались до змін з го-ри, ніяким урядом, і не ждуть врили в те, пчоб може зразу наступити спільне повстаньна по всій Россії, і зміна всіх порядків, та за те дума-ли, пчоб „краєві бунти“ проти теперішніх порядків најліше збудуть і мужицькі громади. За цих думок бували чималі суперечки між російськими громадівцями, котрі часто на ділі зходились на одному, — і на ділі більш усього робили, звісно, — проповідь (пропаганду) громадівських думок, де можна було. Проти середнього столичного уряду не було зроблено доси ніодного підступу. В сто-лиці була зроблена тільки одна *безоружня* проба — і, звісно, не повстати, а проговорити проти тепе-рішніх порядків громадських і державних (Демон-страція на Казанській площаді 6 дек. 1876 р.)

в Петербурзі). Ніодній проби „краєвого бунту“ російські „бунтари“, або „провідачи ділом“, не зробили. А в ці остатні роки сами мужицькі гро-мади бунтовались в Чигиринщині, в Уральщині, в Воронежчині і т. д., — *проти несправди, котра зачепила безосередно їх самих*. І там не тільки не було ніодного вченого громадівця, а навіть рос-сійські письменні льуде не здохли і дізнатись до-кладно, як робились ті бунти.

Вже з цього видно, пчоб всі розмови вчених російських громадівців про повстаньна, бунти і т. и., були цілком здуманими, а змаганьна на них більше словесні, ніж дісні. Такими вони і мусять зостатись, поки громадиці ті не стануть грома-дськими льудьми, такими, про яких ми зараз го-ворили. Недавними часами показалось в Россії кіль-ко проб дісного виступу проти теперішніх по-рядків (напр. оборона од жандармів в Одесі, ді-ло д Засудичевої і проти Тренова, виступ київських студентів проти аресту їх товаришчів і т. д.) Проби ті виїшли живими і звернули на себе громадську увагу. Ті проби, які вони маленькі не єсть, — таке діло, котре показує, пчоб сміливий дух вже про-буджується і в Россії.*) Певно, пчоб тут послу-жили і ті розмови про „бунти“, „провідчя діл“ і т. и., котрі велсь в остатні роки. Тільк ж, розібравши ті проби, ми бачимо перш усього, чо вони виїшли не з здуманної, а з живої болісті

*) Пчоб торішнім літом ми писали в книжці «Народні Школи на Україні серед життя російського» (22—23): «Ми думаємо в загалі, пчоб ті, хто зветься в Россії ворогами теперішніх порядків, говорять про переворот та про бунт, дальшо смірливій льуде між про них думатуть, більш страшні злочина, ніж на ділі. Доволі буде вивести на те, пчоб у нас в остатні роки було заарестовано до 2,000 чоловік, звісно ж тільки два случай, коли арестовані поприбували обидватись од жандармів і прокурорів і пчоб у нас жандарми і прокурор іде по-льувати на «новь» з меншою опаскою, ніж на бекасів.»

громадок молодих льудей, котрим не стало є сли терпіти зневагу і муку од царських слуг: тут льуде обороняли сами себе, одплачували за своїх, заступались за своїх. Далі ми бачимо, шчо всі ті виступи зовсім не соціалістичного, а політичного духу,—виступи не проти господарських порьядків, а проти державних: проти шпїонів, жандармів, прокурорів, поліцейстера і т. д., то б то зовсім не такі, про які говорили россієські громадівці. І похвала тим виступам вишла тільки од тих льудей, котрі найбільше розуміють державні порьядки, і звісно, всього менше од мужицтва, про котре ті громадівці всього більше думали.

Для того, шчоє мужицтво похвалило ті виступи, треба, шчоє воно теж розуміло державні порьядки, а для того, шчоє напр. яка мужицька громада помогла такій пробі не даватись в руки жандармам, яка була зроблена в Одесі, або оступилась так за кого небудь з тих громадівців, котрих начальство хапа десьятками, як пробовали оступитись кїївські студенти за товаришів, треба, шчоє громада знала і льубила тих льудей, як льудей громадських, як товаришів.

Мужицькі ж повстаньня цілими громадами скрізь, а в Россії більше ніж де небудь, можливі тільки за причини явно громадських і господарських (соціально—економічних). Найслабший бїк мужицьких бунтів в Россії, не тільки в середині Московщини, а з XVIII ст. і в нашій Україні і навіть, здається, і в других козацьких землях, завше був і єсть в тому, шчоє в мужиків не стало розуму про державні порьядки, шчоє мужики, повстаючи проти тієї неправди, котра безпосередно давить їх, завше думають, шчоє вони повстають не проти закону державного, а за закон, за

царську волю, проти котрої їдуть мов би то не вони, а пани, або чиновники. Через те вивченому чоловікові страшенно трудно і підступити до мужиків в такі часи,—хїба він візьме на себе личину, мов би то і він вірить в царську добру волю, або в таке инше, як бродячі салдати і другі подібні, шчоє завше показуютьєся в мужицьких бунтах в Россії. Так на таку личину далеко не всякій вивчений чоловік згодитьсяє пітти, а шче менше здоляєє відержати її, навіть хоч би хто і задумав таке діло. *) Ясно, шчоє віру мужицьких громад наших в царській закон може розбити тільки докладне товмачіньня, пропаганда. А в тім то і лихо, шчоє такої пропаганди в такі гарьачі часи, як бунти громадські,—громада мужицька навряд чи і стане слухати од негромадського чоловіка. Ясно значить, шчоє і для того, хто держитьєся думки про те, шчоє і країєві громадські бунти посуваютьє час спільної зміни в теперішніх порьядках, все діло зводиться на те, чи стане він громадським чоловіком шче перед бунтом, чи ні.

Нам здається, шчоє розмови про те, коли слід

*) Говорючи так ми становимось зовсім не на правове поле, а на природне: ми не кажемо: „яке хто має право підводити, або обмежувати других?“ ми кажемо: „рідко хто звиньється обвинувати самого себе, нести свою голову за те, чому він сам не вірить, говорити таке, шчоє тільки загумалькуватиме в других ті думки, котрі він вже для себе самого віраєє!“ Потреба говорити правду, єсть така ж потреба здорового чоловіка, як і потреба дихати чистим воздухом. В таких случаях, як „країєві бунт“, не можна навіть говорити про те, шчоє обманом зробиєє счастья льудям. Навіть великі повстаньня Раїна, Пугачова, в котрих не було ясных політичних думок, а до того був шче і обман, „самозванщина“ і т. д. — кїнчалось тим, шчоє повстанієє побиали. А шчоє ж застанетьєся „країєвого бунту“, коли пішла того, як його задавлять, не застанетьєся в льудіх навіть і ясної думки про те, за шчоє льуде наложили своїєні головами? І шчоє ж в кінці всього застанетьєся з самих думок про „нове життєє по правді“, коли в одній місці самі проповідали його доложати одну неправду — про царя, в другій другу — про бога і т. д.

„кликати народ на спільний переворот“ і як „зводити в один великий взрив“ малі бунти, — даремні клопоти, бо коли б вже дійшло діло до того, то „більша частина народу“ обійшлася би і без усяких верховодів, котрі б її кликали, та строїли, та зводили. Та коли б більша частина народу „построїлася в р'яди громадівців“, то, певно, нічого б було вже і „переворот“ робить. Значить, коли розмовляється про те, як держакється громадівцям до повстань, то можна говорити тільки про малі, краєві повстаньна, бунти. Ми вже сказали, шчо, як нам здається, бунти не робляться з гори, а шчо вони піднімаються низу од немоги терпіння неправду. Нам здається далі, шчо хто б шчо не думав про краєві бунти, чи вважав би їх користними, чи шкодливими, а державні і громадські порядки в Росії і в Галичині тепер зашли в такий кінець, шчо мужицькі бунти мусьять підніматись де далі, все частіше. *) В 95 случаях із 100 навіть „бунтареві,“ не громадському чоловікові, трудно буде роспатитись самою думкою на стілько, шчоб понести свою голову в тій справі, котра просто не вража його ока і уха. З другого ж боку нюдин справди живий чоловік не витрима, шчоб не пристати до діла, шчо робиться коло його, в котрому він бачить хоч зерно своєї правди, і не постаратись, шчоб те зерно розрослося як найбільше. Коли такі живі льуде з громадівців наших, ставши своїми льудьми в мужицьких громадах, будуть свідками того, шчо громадам тим

*) З політичного боку Росія тепер подібна до Франції переш революційну 1789 р., з соціального — до Англії 20 рр. XIX ст. Царизмалася ж Україна багато в чому подібна до Боснії і Герцеговини.

робиться кривда, котрої вони не може стерпіти, то, певно, вони і повстануть вкупі з громадою, і в таким случаю вже, звісно, мусьять приложити всю свою силу на те, шчоб повстаньна громадське пішло як најдалше: шчоб не тільки громада противилася тій најближчій кривді, зза котрої піднялася вона, а і попробовала змінити і усі ті порядки, од яких вона терить: напр. в селі обернула всю землю в громадську, як цього маленькі проби вже і робили наші мужики позаторік в Подольській губернії, правда, тільки з землями своїх же мужицьких багатириів. Так значиться і тут все діло зводиться на те, чи стане громадівець-„проповідач ділом“ ослим громадським чоловіком, чи ні.

В решті ж, навряд хто б міг вірити в те, шчо напр. в Росії на близькі часи, при теперішній силі війська державного, може бути навіть таке велике мужицьке повстаньна, як в часи Хмельниччини, або навіть Пугачівщини. Далі ми думаємо, шчо давати дуже велику вагу повстаньнам, а до того і вірити в те, шчо велика корінна зміна усіх громадських і господарських порядків, котру звуть „соціальною революційою,“ може стати ділом одного великого повстаньна, навіть і в одній великій країні, — це показує звичку думати більше про державні справи, ніж про громадські і господарські. Звичка та вкорінилася в льудіх письменних за ті часи, коли льуде, поставлені в державних урядах, (царі і виборні, як напр. якобінці в часи великого повстаньна французького в XVIII ст.) думали, шчо вони можуть державноі силою з гори повернути житить, і самі думки і звичаї тисач і мильонів льудей, як їм завгодно. Такі державні думки жили тоді поруч із старіою наукою про природу, наукою, котра довго навчала, шчо бог творить в світі чу-

деса, а потім коли ї дйбралась до того, шчо побачила порьядок в зміні всього на світі, то все таки думала про скорі зміни, про перевороти на світі земному, — les révolutions du globe terrestre. В XIX ст. багато було повстаньнь, — а ніодно з них не здало змінити до корінна порьядків не то громадських і господарських, а навіть і державних. Недавними часами ї науки про природу, геологія ї біологія, показали, як помалу їдуть всі зміни на світі, і замінили слово révolution на слово évolution (розпусканьня, зріст). Нова наука природня мусить перечити письменних людєв ї в їхніх думках про зміни порьядків громадських, одучити од звичок держати свої думки найбільше на державних справах та державних змінах, та скорих переворотах, та повстаньнях, і привчити пам'ятати, шчо всі порьядки в людських громадах ростуть, а не робляться од разу, і шчо державні, чи противдержавні заходи ї повстаньня — тільки частина тих приводів, якими посуваються зміни в людському життьу, а далеко не все. До того ж ї наука про громадське життья, де далі, все більше вияснья, шчо державні порьядки колись, тоді як најголовніше діло державне була війна, були корінем і господарських змін, напр. забраньня землі вожаками, — а тепер державні порьядки найбільше — тільки покривля порьядків господарських і послідок думок людських, — і шчо значить їх ні заложити, ні повалити в кінець не можна од разу. Сама думка про „безначальство“ одкида усьяку думку про переміни з гори в низ, а не з низу в гору, — од особи до товариства ї далі, і примушює перемінити слова révolution sociale на évolution sociale і вменшити віру в самі повстаньня. Повстаньня можуть починати будити громадській розум, можуть кінчати старі

порьядки, котрі вже підкопані з усіх боків инакшими способами (те ї друге видно напр. на повстаньнях за такого шче доволі простого діла, як державна воля ї спільність Італії), а зробити нові порьядки, та шче ї громадські ї господарські, саме повстаньня не може. Навіть повалені старі порьядки, особливо громадські ї господарські, вертаються безпримінно „на другий день повстаньня“, коли їх нічим замінити таким, шчоб господарські потреби людські так, чи сяк, та вдовольнялись, — а з тими потребами людє не їдуть довго. Таке ї случилося в 1848-49рр. у Франції, коли в першій раз в великому місті попробовано було зразу перевертити старі господарські порьядки, поки сами шче шчирі громадіви не здалі ї здумати, а не то зробити зразу усі нові перьядки. Майже на тому самому зупинився ї повстанський уряд „Парижської громади“ 1871 р., котриї навіть майже зовсім не змінив корінних громадських і господарських порьядків, не скасовав особного обладаньня ні хат, ні фабрик, як через те, шчо шче мало було в самому Парижу людєв, котрі б пристали на те, так і через те, шчо тоді б йому прийшлося самому поробити усі нові порьядки в Парижу, а далі в усій Франції, без котроїї трудно собі ї здумати життья Парижу.*) Сила зросту нових

*) В виборах 26 марца в уряд Парижської Громади з 480.000 виборців подавало голоси 230.000 чол., а з них 167.000 за Громаду. З 92 виборців було 21 не соціаліст, 18 соціаліст-ведераліст, 44 яacobініст і так звані бланкісти. Перед кінець II. Громади пішла того як з неї вишли 21 емірцічих республіканців, в ній було 57 яacobініст і 23 соціаліст-ведераліст. Змін господарських уряд Парижської Громади тільки ї зробив, шчо дав волю не платити за квартири за часи війни (окт. 1870р.), звелі одібрати церковні маєтки на громаду, продовжив строк неплати по поничкам за часи війни, дав волю зарбати заставлені в поничковому скарбу речі не дорожчі од 20 фр. Lefrançais. Etude sur le mouvement communaliste à Paris, en 1871. Прибавити треба, шчо по селах вже зов-

громадівських порядків значить не стільки в повстаньнях проти старих порядків, а особливо не в скасуваньню державних порядків, скільки в зрості малих і великих *товариств* між людьми, в *зміні звичаїв і думок* людських по всім громадам якої країни, коли не всіх країн, хоч би на першій раз самих європейських,— в цілій ряді *праць* зовсім не політичних, а *громадських і господарських, родинних, наукових.*

Тепер ще jest люди між чесними громадівцями, котрим такі думки не лубі, котрі навіть думають, що коли люде не будуть вірити в те, що зараз же все буде по їхньому, то і руки опустять. Тільки ж це такий же самій страх, як і той, що мов би то, коли люде перестануть в бога вірити, то всі злодіями стануть. Зовсім инакше: власне віра в те, що завтра все буде по нашому, коли не спевниться, — (а ми бачили це не раз за XIX ст.) — доводить до того, що в людеї, котрі вчора вірили і гарьчались, завтра руки опускаються!

От справди осіле життя в громаді за докладною шчоденною і шчодня потрібною громадянам працею, може в кінець одучити письменних людеї од тих старих державних звичок, котрих ще чимало зосталось і в теперішніх громадівців, навіть і в тих, що, покинувши (не дуже давно) *якобінські думки*, пристали до думок про *„безначальство.“* Тільки шчодня маючи діло з людьми, котрі повиростали серед теперішніх порядків, можна побачити усе, чого не стає їм ддя „нового життя,“ і кожну хвилину помагати їм

сім не розуміли не то, що то таке за *соціалізм*, а і самої республіки, і жахались її, як безбожества і мов би то розбою.

посуватись до нього. З сотень примірів такої помочі зовсім не політичного духу, ми зупинимось тепер на одному. Важко собі і пригадати, шчоб цілковиті *безпанські і безначальні* порядкі могли заложитись там, де люде так мало вмійуть господарувати коло сироти тварі і машин, як напр. наші мужики, через недостачу в них науки про природу. От вже з цього одного виходить, шчо дуже потрібно, шчоб по нашим громадам були люде, котрі не тільки б уміли розсудити про державні і господарські порядки, а шче б уміли господарувати коло скоту, на землі, на фабриці і т. д., найліпшим науковим способом і могли б навчити тому мужицькі громади. Скажемо просто, не заходьчи дуже далеко од того, шчо ми тепер бачимо в Росії: нас беруть завидки, коли ми читаємо „Письма изъ деревни“ і т. и. химика Енгельгарда, і ми думаємо: чому не чуть про людеї, котрі б так розумно помагали мужицьким товариствам і громадам виправляти своје господарство, як виправляв той Енгельгард своје власне, ддя своєї користі, наймитами? Ми б бажали нашії Україні сотні Енгельгардів з десятками спеціальностей та тільки з громадівськими думками і цілями в праці. Охота до такої праці, до помочі мужицтву закладати усякі господарські товариства, показувалась і в Росії в початку громадівського руху в 60-ті роки. Тільки скоро вона замінилась самою проповіддю про повстаньня. Та при порядках державних в Росії важко було і витримати з самими смирними пробами товариського господарства, шчоб не дістались в руки поліції, важко було вивченім соціалістам не махнути на все таке рукою. Тільки ж все таки в самому мужицтві, і у нас на Україні, сами собі ростуть проби товариського господарю-

ванья*) їдуть того, щоб вчені люди подали їм свою поміч наукою.

І ми найгарячіше бажаємо, щоб скорше пропали царські державні порядки в Росції, щоб такі люди могли виробитись з гарячих молодих громадівців, котрі тепер гинуть по тюрмах, і щоб счезла в наших письменних людях панська незвичка до затьяжної, холодно обдуманної неполітичної праці, котрої доволі знайдеться по нашим мужицьким громадам. Такі люди поможуть повиростати по тим громадам пуніашкам, з котрих поїднімаються паросел нових громадських порядків, що, вбільшувачись, де далі, випхнуть старі порядки новими, не здуманими тільки, а готовими і з готовими ддя них людьми — громадянами. А така служба мужицьким громадам більш шче, ніж друга, потрібує довгої осліости серед них.

Так вже сама осліість наших громадівців по країнам і громадам, — осліість, котра так потрібна власне на нашій Україні в її теперішньому стані, примусить їх звернути увагу на багато річей, котрі уважити треба б було в наші часи і другим, шчо неклjučуться про коначну зміну громадських порядків, і підобре в наших громадівцях ті думки про ту зміну, котрі виходять і з нової все-світньої науки.

Теперішній стан нашої України зверта увагу шче на багато таких справ, котрі вважливі і ддя громадівців на вьшому світі. Так напр. було вже сказано вишче, шчо в нашому мужицтві в Росції показуютьсья люди, котрі їдуть проти попівства, котре, між инчим, просто пристало до чужого на-

*) Дивись споміанугі статті в «Недїля», а также в «Кієвск. Телегр.» 1875. № 14

чальства і панства і ворогує проти українства, а шчо в нашій Україні в Австрії попівство виробилось в своє панство. Через це все наші громадівці мусьять виступити проти попівства дужче, ніж це доси роблено було громадівцями напр. в Московщині. В Австрії наші громадівці мусьять виступити проти попівства може шче дужче, ніж в Україні малоросїєської, власне через те, шчо там попівство не так явно одчужалось од української породи і иноді манить себе і других і самі мужицькі громади буцїм то воно стоїть за ті громади і може полекшити їх долю. В нашій австрійській Україні безпремінно і як најскорше треба наладити на те, шчо попівство обмерзло молодим людям, шчо вони не їшли в попи. Отже, повалити готове попівство і не дати вирости новому серед таких братств, як шгунда, котрі тепер виступають проти готового „православного“ попівства, а тільки з тією ж самою „святою“ книгою, на котрій заосновались православні святошці і попівство, помогати теперішнім противупопівським братствам стати людьми цілком вільного розуму — можна тільки так, шчо відкопати в корні віру в те, чо не бере розум чоловічіи. А це можна зробити тільки за поміччу науки про зріст усього в природі, а також про те, як росли і віри і попівські порядки по вьшому світу. Тепер вже в Европі досить виробилось такої науки, та тільки громадівці мало спожиткували її в своїй проповіді, навіть і ті, котрі, як „сілка громадівська“, „Alliance Socialiste“ 1867 р., просто написали в своїм уставі, шчо „Сілка“ заавля, шчо вона не вірить в бога і хоче, шчо „віра замінилась наукою.“ А по деяких країнах (напр. в південній Німеччині і в самій Франції) шче не перевелись громадівці, котрі думають

помирити своје громадянство з вірою і навіть з християнством. Тільки останніми днями в північній Німеччині, коли показалась проба пруського лютерського повіства повернути до себе робочих вигадкою „державного і християнського соціалізму,“ — німецька „соціально-демократична партія“ виступила з різкою проповіддю проти віри і повіства. Доси ще противу-повіська наука держиться скрізь більше серед багатших людей і переходить до чорноробів дуже помаху, більш *кранельками*, шчо проціжукуться зверху вниз, ніж через впорядковане навчання од людей, котрі звзались за те докладно. А таке навчання тепер дуже потрібно, бо повіство було першою білою працею, котра підняла кунку людей над другими, чорноробами, а потім в купі з воцятвом, а далі з усьяким иншим начальством і панством, вбільшувало і святило нерівність між людьми, захопило собі великі мајетки і доси стоїть за них і підпира державну і громадську неволю і нерівність і всилується повернути великі купи богомільного народу проти усіх противників тієї неволі і нерівности, в тим числі найбільше проти громадівців. Віра ж і повіство здавна підбивали незгоду між людьми і не можуть перестати підбивати їй ніколи. До того всього, коли нові безначальні порядки потребујуть, шщоб люди мали більше часу на науку і не несли нікчемної праці і видатків, то певно, шчо скасування віри, богомільства, церков і повіства влекать ті тьгарі, котрі скрізь несуть людські громади. От через це все наукова праця з різних боків проти повіства єсть одна з найбільших потреб прихильників громадянства скрізь. *)

*) Уряд Громади Паризької 1871 р. постановив, шчо віра —

Коли ж на нашій Україні повіство зверта на себе більшу, ніж по деяких инших країнах, увагу громад, то тут мусила б поветати тепер же, по всім купкам українських громадівців, пильна праця, шщоб почати широку проповідь проти корня віри і повіства за поміччю науки природної і громадської.

Вище було сказано, шчо українство задержалось мајже тільки в самім мужицтві, і шчо дуже мале число письменних людей признається на Україні до свого краю і льду. З того виходить нова служба дьля тих з теперішніх вивчених людей, котрі не зрікаються свого українства. Люди ті, коли вони тільки трошки роздумуються, то не можуть стати иншими, як приятельми мужицтва, подібними демократам, соціалістам і т. и. гуртам в других країнах. Тільки ж в цих других країнах, де державні порядки не одвернули так вивчених людей од мужицтва, як в нас, такі гурти можуть лекше звести свою працю на саму проповідь про зміну теперішніх невідгоних простим льудім порядків, державних і господарських, залишивши инші громадські справи і потреби, — наукові, мајстрові і т. и. на других льудей. Ці други льуде часто зовсім і не розуміють думок про ту зміну в громадських порядках, а працюють просто дьля теперішніх, а иноді і ворогують з тими, хто хоче

діло домове, а не громадске. Управи IV і XVII волостів (arrondissement) паризьких постановили, шчо в школах громадських не будуть чити попу, — шчо вєса наука в них буде опиратись тільки на пильному розумі, а управа XVII волости постановила, шчо ученикам не будуть давати в школах ніякої книги, ніякої речі, котра чим небудь буде противна науковому методу.“ Lefcaults, Arr. 33—38. Тільки доси шчо запис школьских рече не маі! А в самі то часи, як часі Громади Паризької найинше і видно, яка помилка була зроблена через те, шчо повіську силу серед простих льудей, особливо селян, не підкрано було раніше — наукою.

зміни. Тільки ж все одно, часто вони, і не гадаючи об тім, працюють дль того, шчоб стала можливою цілковита зміна теперішніх громадських порядків, иноді шче більше, ніж деякі проповідачі самими словами про ту зміну. А часто і ті самі проповідачі тільки користуютьсѣ тим, шчо виробили і вигадали такі льуде дльа своєї цілі і потреби. Доволі буде, шчоб пояснити нашу думку, вказати напр. на тої зжиток, який роблять тепер проповідачі громадівства з статистіки і науки про господарство громадське, з науки про старинне громадське жититья, і про звичаї і думки усяких народів, — з науки про зміну страви на працю в тілі чоловічому і в усїєї нової біологічної науки в загалі. Ми вже не кажемо про вигаді технічні, без котрих теперішнє, а шчо більше будуще господарство не проживе і години, або про початкову науку дїтську. Доси всі такі справи були зовсім в руках льудей старих порядків і навіть не дуже звертали на себе увагу проповідачів громадівства серед чорноробів, — хоть завше вагу їх розуміли льуде, котрих можна вважати за батьків нового громадівського руху, як напр. Овен, С. Сімон і др. Доси навіть всі розмови про те шчоб зробити правдиву статистику чорноробського жититья самими товариствами робочими зоставались самими розмовами. Тільки недавніми часами і в зїздах самих виборних од чорноробських товариств громадівського руху, поставлені були думкі про такі справи, як цілковите навчаньля дїтеї: Enseignement intégral, instruction intégrale, на зїзді „Всесвітньої Спільки“ 1867 і 1868);*) торік на зїзді гурту німецьких громадівців постановлено вивдати науко-

*) Навчаньля наукам (безпозіснє), умілостям і ремесництву.

виї місячник (Die Zukunft — Будуще; окрім того виходить в Швейцарії другий подібний місячник „Die Neue Gesellschaft“ — Нова Громада). Подібні проби єсть тепер і в Французїв („Le Travailleur“ — Робітник, — „Le Socialisme progressif“ — Поступове Громадство.) у фламандців і др.

Такі проби науки чисто громадівського напрямку шче доволі слабї. Тільки ж в Західній Европі од того шче не така велика шкода, бо як ми сказали зараз, там дльа такої науки працюють і нехотья льуди і других думок. Наша ж Україна тим не подібна до других країн, шчо в нас до мужицтва не доходить і стілько з вигадів панської науки, скілько їх доходить по других країнах, де панство не одірвалось од мужицтва в зовсім вже чужу породу, і шчо в нас вже зовсім ніхто: ні державне начальство, ні панство не помага і тим науковим працям, котрі служать навіть тому, шчоб пізнати свою країну. Мало того, в нашій Україні всьакий, хто ухопив хоч трохи науки, вже перебіга од мужицтва в гурт чужих йому льудей і становитьсѣ паном навіть і тоді, коли б вважав себе прихильником мужицтва. От через це у нас ті невеличкі купки льудей, котрі, маючи всесвітні думки про волю мужицтва, не зрелись свого українства, мусять робити не одно те діло, котре по других країнах роблять подібні їм гурти льудей, а кілька діл, починаючи од діл академічних, (таких напр. як збори слов мови нашого народу, без котрих не може поустатись ніяка проповідь і наука серед мужицтва і котрі напр. в Московщині роблятьсѣ за помічьчу держави) і кінчаючи ремесництвом, проповідьчу в мужицьких громадах,

повстаньними з тими громадами і т. и. *) Це праця, звісно, не легка, і не всякій, хто не був в шкурі українській, зрозуміє потребу усіх частин такої праці. Тільки, розваживши добре, усякій прихильник мужицьких громад мусив би згодитись з тим, що те, що примушує доля робити українським прихильникам мужицтва, мусили б робити подібні ж люде і скрізь, — що скрізь би було корисно для мужицьких громад, як би всяка праця, чим небудь, — чи просто, чи боком, — потрібна тим громадам, робилась людьми з громадівськими думками, а не байдужими, а то і ворогами громадівства, — і як би усі люде, котрі тепер поділились способами (спеціальностям) праці потрібної для громад, були, коли не в спілці і змові, то хоч би розуміли один одного. От такого розуму всіх таких спеціалістів, а ще ліпше: спілки і змови між ними, і мусьять бажати на нашій Україні прихильники мужицтва, і для того, щоб вона наступила, вони мусьять взятись за всі ті справи, котрі просто і боком потрібні на користь мужицьким громадам української породи в їх теперішньому стані. Українським громадівцям нічого страшитись, що вони розкидаються по великій купі різної праці. Хаї тільки не розкидаються хоч по безмірній обшарі російського царства, а осядуть на Україні, коло українських праць, то не забаром наших людей достане на всі ті праці.

Ось деякі важливіші признаки стану українських прихильників мужицьких громад, українського громадівства теперішнього часу, по крайній мірі по

*) Щоб напечатати «Толковий словарь великорусскаго языка» Дала, для которого слова збирала Академія, царь дав 6000 руб. — Про те, як стоїть в нашій Україні початкова шкільна наука перед державною Московщиною, дивись в другій часті «Громади»

нашому розуму. Ми думаємо, що говорили не зовсім неправду, коли казали, що ті одміни не в чому небудь зовсім особіному, а в тому, що стан України де в чому ясніше показує потреби таких змагань і праць, котрі потрібні і скрізь. Таке ж, думаємо, виходить і з тієї однією українського громадівства, на котру ми скажемо словами: *український соціалізм не партія, а громада*. То значить що українські соціалісти мусьять од тепер же змагатись, щоб, осівши по нашим громадам, приложити свої голови і руки до того, щоб справляти всі служби, потрібні в здоровому життєві громадському (*services publiques, fonctions sociales*) і там в громадах з тими службами проповідати здорові громадські порядки, показувати примір їх, та обороняти старі забуті і нові паролі тих порядків од ворогів їх усіма способами, мирними і воjaцькими. Нічого здається прибавляти до того, що такі робітники для українських громад мусили б тепер же, соїдаючи по тим громадам, змагатись до того, щоб счеплятись в спілки з своїми товаришчями по всіх громадах од ближчих до дальших і з усіма тими, хто тільки чесно працює коло такої, чи иншої, більше, чи менше просто потрібної для України в її теперішньому стані праці, — так щоб Україна, як скорше, покрилась цілою сіткою зчеплених один з другим *товаришів і товариств*, робітників українського громадства, з котрих як найбільше людей були б і товаришчями в мужицьких громадах.

Ясно, що не тільки для того, щоб наступила велика зміна в теперішніх порядках і на нашій Україні, але і для самого того, щоб по ній появилось багато таких людей, котрі потрібні для

того, щоб по всім громадам нашим поставити думки про нове громадське життя, потрібно багато праці і у нашій Україні і навкруги її, і певно, не мало часу. Не тільки ні один чоловік, а і ціле коліно ровесників, що тепер живуть і працюють, не може взятись наперед вказати всі приводи і дороги до того кінця. Та і в усьому, слово, проповідь і сама наука, тільки один з приводів громадського зросту і досі йшли більше позаду його, ніж попереду. Ми ж, починаючи наше печатне видання далеко од рідної України, ще менше, ніж хто инший, сміємо брати на себе верховодство навіть і в суду про те, як громади українські посуваються до тієї цілі, до котрої явно йдуть тепер громади в Європі, в Америці. Ми думаємо, що в усьому печаті зробити своє діло, коли вона буде більш висвітлювати ті цілі, до котрих йдуть громади, судити ті дороги, по котрим вони досі йшли, те що привело їх до того, на чому вони тепер стали, ніж налягати безпримірно на те, чи на другій привод, на ту, чи на другу дорогу, так, мов би то тільки єсть один привод, одна дорога для живих людей та ще і в усьокий час. Печать же українська на теперішній час зробити велике діло, коли хоч покаже докладно *теперішній стан України*, як і через що вона прийшла до нього, — і pomoже тим людям з українців, які хотять зробити щось доброго для своїх громад, *зібратись до купи* і висвітлити собі, де працювати і до чого прагнувати, — а тоді вже вони самі знайдуть десятки дорог до спільної цілі.

Заложити тепер таку печаті на самій Україні, навіть Австрійській, діло не легке, а в Росії цілком не можливе. Через це ми почали наше видання в Швейцарії, де ми маємо повну волю

слова, — хоч, правда, за те не маємо навкруг себе живої громади земляків наших. Ми добре розуміємо, що найліпше усього вияснили б всі сказані вище думки про стан нашої України і про потреби усьокої праці для неї, коли б ми просто напечатали цілий ряд праць по всім тим справам, котрі намічено вище. Тільки ж всьокий мусить зрозуміти, скількох чоловіка праці потрібно для того. На Україні ж навіть тепер не зовсім вже бракує в людях, котрі б здолали, коли б захотіли, виповнити ті всі праці. Не мало земляків наших працює по чужим куткам над подібною, чи иншою працею, — і ми б нічого не сказали проти того, коли б хто заступав їхнє місце в громадах українських і навіть, коли б їхнє українське серце могло цілком задовольнитись працею серед чужих людей по чужим способам. Хай спитає кожний з них самого себе: чи всі думки, котрі він хотів передати товариству, приймались чужими людьми, і чи так само, як би він хотів, чи ні? Певно, ні! Так чи не пора ж українцям повернутись до своїх земляків і до праці для них просто? Коли ж за спільною працею всіх розумних українців налагодиться, як слід, життя 17 мільйонів нашого льду, тоді і ті „широкі інтереси,“ котрі тепер підбивають вивчених українців шукати собі польа для праці по чужих сторонах, на чужих мовах, зовсім не втрачати, а ще більше виграють од того, що в світі буде одним бездушним трупом менше, одишею живою великою породею людської більше. Аже ж всі ті розмови про „широкі інтереси,“ котрі буцим то потребують, щоб українець почав служити їм з того, щоб зрікався власне своєї України, — нічого більше, як послідки тієї неволі, в котрій тримала нашу Україну чу-

жа держава—Польща, а потім таке ж чуже Московське царство з безмірною чиновницькою централізацією. І всякій українець і неукраїнець мусить же розуміти, що він просто служить неволі цілої великої країни і усякому обдираньню, і кешені, і розуму великої людської породи, коли по волі, чи по неволі, ділом, чи безділством, підпирає і продовжує послідки тієї державної неволі і централізації.

Ми беремо волю поставити це діло просто і ясно перед судом земляків наших, без помочі котрих ми не можемо послужити нашій Україні, як би того хотіли. Закладаючи перше цілком вільне видання українське, ми будемо старатись зробити його сталим і одниним його ддя всякої письменної праці земляків наших, котрі державься однакових з нами осівних думок про житвьта громади і природи: хто признається до громадіства, *своєї волі* (авто-номії) мужа і жінки кожної особи, спілки, громади, людської породи, до *вільного товариства* (федерації) громад і пород людських, до *вільного розуму* (раціоналізму) і *твердої науки* (позитівізм).

Обертаючись перш усього до земляків наших, маючи на думці в усьому нашому ділі перш усього і найбільше їх, розмовляючи про *людеі наших** і *чужих*, ми зовсім не пристаємо до тих, хто б думав сіяти яку небудь незгоду між людьми не однакої породи. Далі, в наших книгах читачі побачуть не раз недобре слово про *чужих людеі на нашій Україні*: про ляхів, москвинів, угрів, німців, жидів. Тільки ж, розваживши над тим, читач наш, певно, побачить, що ми говоримо про них не як про людеі перш усього не нашої породи, а як про людеі, котрі або шкодять нашому мужицтву, або не дбають про нього. То люде

стану панського, попівського, чиновники, купці і т. и. — неробичі блоручки, або коли і блоробичі, то до того такі, котрі зовсім не думають про те, щоб хоч стілько служити нашому чорноробу, скілько скрізь служать блороби чорноробам одніі з ними породи. Така чи инша порода людська може нам бути більш, чи менш до вгоди, також, як і способи праці, які в ній звиваються навіть ддя нашої цілі. Тільки ми ніколи не дамо волі зачинати кого небудь в його домові праці. Ми тільки мусимо давати одсіч усякому, хто дума порьядкувати на нашій землі не тільки на шкоду нашому мужицтву, але і не знаючи його, не питаючи його, або і зневажаючи його. Хто ж і чужий працює в силці з нашими людьми, поважаючи їх, хто пристає до наших громад, а особливо до громад мужицьких, той ддя нас такий же наш чоловік, як мов би то вів був наш і зроду. Та такий і мусить бути усякий громадівець: коли українець, котри не став громадівцем, показує тільки, що він не додумавсь, або не довчивсь до кінця, — також само і громадівець на Україні, котри не пристав до українців, — теж не довчивсь, не додумавсь до кінця, не поборов в собі пана, чиновника. Тільки ж і того мало: ми добре знаємо, що людеі додумавшихся до кінця шче мало на світі, і шчо тепер шче не можна і бажати, шчо б люде панського роду і казенної школи зовсім служили мужицтву, та шче і українському. Примір такої служби мусьять показати перш усього наші люде, то за ними підуть і чужі. Ми ж не пропустимо пошанувати усяку працю, чим небудь користну ддя наших громад, ддя українства, хто б її зробив і не наш чоловік хоч би він і не згожувався з нами в усіх думках наших, хоч би він і не думав про службу власне нашим громадам.

Далі, розваживши, що тепер добро і лихо громад в одній країні Європи зчепляється з добрим і лихим других близьких і далеких країн, ми не думаємо, щоб нашим людям слід було вислуватись рвати всі ті нитки, котрі чи так, чи сьак, а поїднали їх з людьми других пород в тих державах, до котрих тепер належать наші громади. Дуже гірко нам обійшлись ті держави, тільки ж дух все-світньої спільности, не маючи поки другої дороги, просувався до нас і через ті державні нитки. Замість того, щоб нам рвати ті нитки, котрі так, чи сьак, а їднали нас з другими, нам лишне вкупі з ними переробити теперішнє поїднанья з невільного на вільну спілку рівних громад. Ми думаємо за себе, що українцям замість того, щоб рватись заложити свою державу, або які небудь дуалізми, напр. як угорській в Цсарщині, лишне старатись розбавляти усяку державну силу і прьамувати до волі краєвої і громадської в купі з усіма иншими країнами і громадами. От через те українцям найліпше виступати з думками не стільки національними, скільки *автономними і федеральними*, до котрих пристане завше багато людей і з других країв і пород. В кінці всього тільки автономія самих дрібних куп людських може помирити всі теперішні сварки між породами людськими. Ми напр. стоїмо за волю нашої породи, — але ж ми думаємо, що було б не по правді, як би ми вziali по шнурю одбили ту межу, в котрій більша частина людей нашої породи, та і гнітили на менші частини, або і на кушки людей чужої породи, примушуючи їх становитись нашими, — так як це робитьсья скрізь не тільки по державам, напр. як у французів, німців, москалів, угрів, поляків, — а і по таким країнам як наша, котрі ледви сами вибиваються з

під чужої неволі, напр. як у сербів, болгар і т. п. По наші думці, кожна громада, кожна навіть товариство чужої нам породи, коли воно сидить і серед українських громад, мусить бути вільним зостатись таким яким воно хоче. Самим же українським громадам далеко користівніше тепер же почати добиватись як найбільшої своєї волі, ніж пориватись здобути дльа України більше, чи менше централізовані особні державні порядки. Добиватись такої своєї волі громадської і краєвої (напр. навіть повітової і губернської) дльа України напр. в Росції ми думаєм, що буде і розумно і користно, — бо по такіх дорозі українці підуть не сами, а в купі з федералістами і з других пород і до них пристане навіть чимало людей і з самої державної породи московської.*)

Тільки ж все таки ми думаємо, що добра дольа людей з тих пород, з котрими ми тепер зчеплені державними порядками, стане проти нас, а найбільше ті, котрі більше звикли панувати над другими, або котрі мають користь з державного і иншого пануванья: бо звичка і користь більше мають сили над людьми, ніж слово і розум, і ховаються часто і під розумними словами про волю, рівність, спільність широкі справи і т. п. От через те ми наперед знаємо, що українське громадівство спітка собі ворогів не тільки як грома-

*) Ші всі справи не так то думані і не так то далекі, як хто небудь може подумати. І тепер напр. в Галичині стоїть нче справа про полі Галичини на Західну і Східну, котра полі по наші думці важливі, ніж по думці таймоніх націоналістів руських і польських. Не забаром буде в Росції Земський Собор, в котрому безпереміно мусьять піднятись розмови про «область автономію», — і українцям і тим, що будуть в тому Земському Соборі і тим, що в ньому не будуть, прийдеться стати або федералістами нашого розуму, або стояти за те, щоб заведена була більше, чи менше централізована Україна (жак П. Польське, Угорщина і т. д.)

дівство, а і як українство. Не тільки панство, купецтво, чиновництво в нашій Україні в Росії і в Австрії (набільше, звісно, з перевертнів), виступить проти українського громадянства, а воно не буде любезне великим купам лудей і в пчирі Московщини, Польщі, Угорщини, Німеччині, особливо лудям столичним. По всьому, шчо ми бачили скрізь і шчо вже бачимо тепер і в Росії, ми можемо ждати, шчо і в Росії виросте гурт централістів, не тільки лібералів, (таких напр. як німецькі національ-ліберали), або демократів (як німецькі прогресісти, французські гамбетанці), а і соціалістів-державників, (як напр. німецькі соціаль-демократи, або французські бланкісти). Ці всі гурти в землях, шчо були під Польщею, певно, пристануть до централістів польських, а в других — до московських, і всім їм буде не по нутру наше українство. Мо ждемо за те, шчо ті, хто сами побули в стані лудей недержавних і „українних“, хто сам потерпів од централізму, ті будуть прихильніші до нас, — навіть коли вони будуть сами з поляків, шчо були колись державною породою, або з москвичів, котрі тепер державна порода. Ми ждемо через те більше прихильности до себе од поляків познанчиків, а потім од варшавяків, ніж од поляків галицьких, або подніпрянських, — од москвинів, північних поморців, низовців поволзьких, донців, уральців, сибірських лудей, ніж од лудей столичної Московщини, або помосковлених українців, — далі од лудей недержавних пород в Росії: финнів, естів, латишів, молдаван, кавказців і т. и., звісно, коли вони дізнаються про нас, — а за Росією од лудей славянської породи, котрих доля подібна нашій долі. Українцям слід старатись стати в тісну спілку зо всіма такими *недер-*

жавними лудьми в Росії і в Австрії, навіть і з такими, котрі не зовсім пче дішли до громадянських думок, — тільки б вони признавались: 1) до того, шчо кожна порода лудська мусить бути сама собі господарем дома, — 2) та до того, шчо сила кожної породи лудської лежить в мужицтві. Ми думаємо, шчо коли українське громадянство вкоринітьса на своїй землі і зчепитьса з сусідніми демократичними і федеральними гуртами, то воно по троху втягнетьса в широку спілку всеєвропейських демократичних гуртів, а між ними, најтісніше, в спілку демократії лудей *менших і недержавних* пород, таких, як напр. західні славяне, волохи, провансали, каталонці, бретонці, фламандці, ірландці і т. и., котрих доля најподібніша до нашої, і серед котрих впорядкуютьса тепер скрізь гурти, подібні українській хлопоманії або і громадянству.

Не дуже то давно можна було звертати малу увагу на подібні гурти, і навіть думати, шчо вони коли не шкодливі, то лишні. Шче років з 10 — 20 ті гурти були малосильні, а як де, то і зчеплялись з старими думками (попівськими, чи феодальними). А до того гурти розумців (раціоналістів), вільнотумців (лібералів), народовців (демократів) і громадянців, впорядкувались перше там, куди держава і купецька сила постягала більше лудей, багатства і науки, то б то серед пород державних, (французів, німців, англичан, москвинів і т. и.) виступали з словами про всевітнє братство, рівність і волю: всенародство-інтернаціоналізм. Перед тими словами, думалось, шчо розмови про яку небудь одну країну нічого не варті, а розмови про своїх і „чужих лудей“ мов би то і зовсім шкодливі, бо тільки рунюють тісне всевітнє

братство. Тільки ж остатніми часами показалося, що де в кого і з „інтернаціоналістів“ слово народ (наш) значить держава, так і з інтернаціоналістів зовсім не вбачають недержавних пород, а іноді і льудей малих держав. Далі показалося, що „патріотичні“ гурти льудей, по малим країнам і недержавним породам, замість того, щоб замірати, як того ждали було, все вильгувалися, а порьад з тим і почали де далі все більше обертатись до думок розумівських і громадівських (як то показують деякі товариства феніанські в Ірландії, каталонські федералісти і громадівці, де які льуде серед французьких провансалів, як напр. видавці La Lausette цілий фламандський громадівський гурт і т. д.) А до того виявилося, що слова про братство і рівність всевітньої у деяких льудей, як напр. державних, навіть і з громадівців, льубісінько живуть порьад з звичками верховодити над другими по приміру держав тих, в котрих повиростали ті льуде, і з зневагою до „темних“ і недержавних льудей. Так напр. показали себе в часи після повстаньня сербських мужиків в Герцеговині проти турецького і потурченногю панства і чиновництва, — і далі в часи війни славянських пород проти турецької держави, — угорські і німецькі не то ліберали, прогрессисти, а і демократи і соціалісти в Австро-угорщині, а за ними і німецькі соціалдемократи в Германії і навіть в Швейцарії. Од проповідачів рівности всіх льудей, од космополітів почувлось, що славяне варварська, розбійницька, порода, що треба вдержати „німецьку греблю проти славянства“, що проложена од Балтійського моря до Адріатичького, або і посунути її ще далі на захід; — од інтернаціональних ворогів теперішніх держав почувлись скарги на те, що зневажаються „наці-

ональні і навіть державні інтереси“ угорські, австрійські, німецькі, що уся Австро-угорщина — частина Германії, бо і то, що в ній шче не по-німечено, то б то землі славянські, все таки „передня земля Германії“ (ein Vorland Deutschlands). Дішло до того, що вже верховодники „Всесвітньої спілки робітників“ записьгаали не тільки в тому, що 99% неволі і здирства, котре будім то терильать славяне в Турції, jest видумка „Россії“, а і в тому, що „не можна показати ніодній голови з південних славян, котра будім то рветься на волю!“ — до того, що проповідачі всевітньої революції чорноробів стали кликати держави і начальства європейські поратувати Турцію, навіть з „statu quo“, і не то вже, що побити начальство царя російського, а шчоб і одігнати од цивілізованого світа „Россію“, котру вже всьу, і з самими її „нігідістами“, звали диким звірем!*)

*) Цього всього доволі знадемо в віденських і пєтських газетах усяких гуртів, і в соціалістичній пєтській Arbeiter Wochenchronik (угорська Munkas-Heti-Kronika), лейпцигському Vorwaerts і др. газетах германських соціальных демократів, а за ними і в Швейцарському Grütliener і т. и., італійській La Plebe і т. д. і т. д., — а в квітні в брошурах одного з верховодів німецького соціалізму і Інтернаціоналу, Дікхєхта — Zur orientalischen Frage oder Soll Europa kosackisch werden? і Die Orientdebatte im deutschen Reichstag. В тому, як себе держать німецькі соціалдемократи перед славянами не буде нічого дивногю, коли пригадаємо собі, що апостол тих льудей, Лассаль, писав не дуже давно (в 1863 р.) що німцям дуже зраді, прочитавши в одного прусана слова: «я сподіваюсь дожити ще до того часу, коли спадок Турції дістанеться Германії і коли полки німецьких салдат, або робітників стануть на Босфорі». Далі Лассаль каже: «я признаю право національности тільки за єврейскими культурами наційми, а не за расами, котрих все право тільки в тому і jest, щоб ті їх переробляли і розвивали далі. (Nein, Nationalitäts principien hin ich nicht.... Ich vindicire das Recht der Nationalität nur den grossen Cultur-Nationen, nicht den Racen, deren Recht vielmehr nur darin besteht, von jenen assimiliert und entwickelt zu werden) Шкаво, що тут же Лассаль каже, що ні «напрілучні противник федеральної держави і таскі же

Так то привітали навіть соціальні демократи сусідніх державних пород проби славянські впорядкуватись по своїй волі на своїй землі. Нас ні мало не здивує, коли також само привітають льуде державних пород і українські проби. *) У наших земляків галицьких єсть дві приказки: 1) тікай лаше, бо все, шчо на тобі, то наше, — 2) „Посунься, лаше, нај русин сьаде!“ Ці дві приказки ясно маьують те, як стоїть діло між державними та панськими — і недержавними та мужицькими родами льудей скрізь на світі. Не тільки все, шчо пани і держава витбагають з льудей простих, недержавних, все, шчо на панству але і теперішня сила самих противупанських і противдержавних гуртів серед льудей державних пород на добру частину виросла через те, шчо висцала грошеві засоби і вивчених льудей од льудей простих, од породи недержавної. Тепер, коли показуютьсьа льуде, шчо хотять покинути працьу тільки на породу державну, а повернути її на породи недержавні, — і впорядкуватись серед неї самі по собі, — багато де кому приходиться *знімати* з себе те, шчо він надів *чужого*, і багато де кому приходиться *по-*

прихильник унітарної. — Briefe von F. Lassalle an C. Rodbertus — Jagetzow, Berlin, 1878, 36—37. Цикаво також, шчо і в соціалістичних державних пород часом пропаваютьсьа подібні ж неприхильні славянам думки і шчо напр. піну величюму повстаньшу сербів проти Турції зложив на бернському зїзді Association Internationale в 1876 р. віршіще других чоловік недержавної породи, «Ісламандец Де Пене, навіть віршіще чоловік недержавної породи, соціалістичних. Тільки те, як німецькі громадські вадели на російських «нігілістичних» і романських «анархістичних» трохі провондо і тих і других і в шій справі, як не можна стало бачити напр. на Bulletin de la fédération jurassienne з 1877 р.

*) Доси нам не раз вже траплялось одновлати на питання: на шчо ми печатаємо «Громулу» по українському? Ми не можемо знати одновлати, як спитати в своєю чергу: «а чому б нам не печатати по українському?»

суватись. Це ж, звісно, не всьакому подобається, — навіть і з тих, хто говорить, шчо всі льуде рівні. Того, хто звик мало вважати на самі слова та звик заглядати в середину льудського життьа, того ці всі будім то нові розмови і зовсім не космополітичні і недемократичні вчинки угорських і німецьких і т. и. прихильників всевітнього громадівства проти славянства і т. и. не можуть дуже здивувати. Він зна, шчо старі звички живуть в льудіх довог і довог заховуютьсьа і під новими думками і словами і навіть обертають їх собі на службу. Він зна, шчо в світі всьака сила посувається тільки перед силою ж. Напр. льуде угорські і німецькі дуже довог звикли панувати над славянами, як льуде державні, як пани, куці і т. и.; — з того пануваньа довог перепало де шчо і дежакому з чорноробів угорських і німецьких, котрі все такі вважались за шчось вишче, ніж славяне, — шчоб не тільки панство і купецтво, а і добра частина самого чорноробства державних пород не отруїлась державною отрутою. А вже, звісно, нею отруїлись письменні льуде і з самих громадівців. Шчоб ту отруту вигнати з світа, мало самої науки словом про те, шчо всі льуде однакові та брати, — а треба, шчоб „менші“ впорядкувались обік з старшими та показали їм ділом, шчо вони, як там не єсть, а можуть жити самі по собі. От через те навіть і наростаньна нових породних держав, таких напр. як Італія, Рومунія, Сербія, Болгарія і навіть як Германія під боком у Франції, — все такі користо дльа зросту космополітичних думок у сусід їхніх, котрі доти хазяїнували по їхнім хатам, як „великі народи.“ Такі національні держави, які вони не єсть, а спинають не тільки воцяцьку і державну зневагу одних пород льудських другими, а шче і

кладуть „початок кінця“ тому, щоб панство і багатирство (капіталісти) тих пород, шчо ранішче набрались сили,—висисало (експлуатіровало) людєй породи єусідньої і на господарському полі,—і кладуть кінець тїї спільности, яка по неволі єсть в цїй зневазі і цьому висисаньнью між державою, панством, багатирством і т. зв. „народом“ державної і панської породи. Коли держава, панство і багатирство теперішніх „великих,“ культурних і т. и. пород будуть одіпхнуті в свої країни хоч би новими державами пород „менших“ в Європі, а далі і в Азїї, хоч би з їхнім панством і багатирством, і опиняється вид до виду з своїм „народом,“ тоді і „соціальної переворот“ настане скорше. Так само може бути користній навіть державній федералізм в Австрії і Росції, котрих би дав чехам, польнякам, (звісно там, де мужики—польяки) русинам, словинцям, словакам, сербам, хорватам, роминам і т. д., які вони тепер не єсть, своєю волю на своїй землі. А всього користнишче було б, звісно, коли б серед усіх недержавних і мужицьких пород в Європі виорядковались і розрослись гурти людєй, котрі, оступаючись кожний за своєю породу, були б в тої же час і явними прихильниками громад мужицьких,— такі гурти, як напр. громадіви єлмандєські, українські, чєпські, сербські і т. и. Такі гурти не тільки зроблять думки про волю людєську справди всєвітніми, бо занесуть їх в саму глибинну усіх пород людєських,— а до того і допоможуть людям пород панських і державних викинути з себе усі звички панські і державні. Мало того, такі гурти на перших порах зменшать силу поступових гуртів серед пород державних, бо одведуть од них якусь долю перевертнів до праці дла пород недержавних, котрі вони було покинули,— але потім

вбільшуть силу тих гуртів тим вже одним, шчо примусять їх теж зібратись кожному на своїм природнім ґрунті, замість того, шчо розкидатись скрізь, куди єсть межа державна. Безперечно, коли б усі помічені славяне в західній Прусїї, або в Австрії, славяне поугрені в угоричині, пофранцузжені провансали, бретонці і єлмандці, попольчєні русини, помосковєні українці покинули працю серед письменства і громадства (політики) пород державних, а вернулись до праці, серед своїх людєй,— то державні письменства і громадства на час би втратили,— а скоро б за тим всі б виграли вже через те одно, шчо кожний би працював на своєму природньому ґрунті. Як би там і де не було, а в Зхідній Європі, особливо в Росції чується гарьача потреба в такому осіданьнью і розмежуваньнью праці,— бо тут вона дуже вже нерівно поділена, бо тут дуже прикладається закон, шчо „у имуцаго и бюджет и преизбуеть, у иемуцаго же аше что и имать быти, отниметься.“ І ми думаємо, шчо напр. українці, осівшись з своєю працею на своєму мужицькому ґрунті,— не тільки послужать своєму мужицтву, котре досі або обдирали, або обминали усі письменні людє, або не знали як до нього приступити,— а шче послужать і всім єусідам, і самим польнякам і москвинам, показавши ділом,— шчо пора вже зкінчить *кочування єлмєнного чоловіка* думкою і працею „от єлмєських хладных скал до пламенной Тавриды“ і „od moza do moza!“ З таким кочуваньням можна служити кому і чому вродно,— тільки не народові, не мужикові, бо мужики—людє осілі і краєві і, в кожному краї, різні!

Спільні ж справи,— напр. спільна праця дла волі і т. и., — од того вже не програють,

щю їх зовсім не в силах ніхто залишити, навіть, коли б і хотів. Українські ж справи так зчепляються з справами сусідніх людей навкруги, і в Росії, і в Австро-угорщині: з московськими, білоруськими, польськими, словацькими, сербськими і великими іншими славянськими, — і не славянськими (напр. з волошськими через Буковину і Бессарабію, коли вже не говорити про Трансильванію), щю українському громадянському чоловікові, власне з того часу, як він стане українським, ніяк не можна не стати чоловіком дуже широких думок федеральних, навіть інтернаціональних. Звісно, щю ближче всього для українського громадянина будуть справи сусідів його найріднішої породи і найподібнішої долі, — се б то славян. Товариство всеславянське для громадянина українського мало чим не така ж сама потреба, як і товариство громад українських. І певно, щю державні пута, котрі тепер шугаються на ногах українських, розтопляться тільки в вільній спілці всеславянській, до котрої початок мусьять положити спілки всіх поступових товариств на славянських родах, особливо тих товариств і гуртів, котрі працюють просто для волі мужицтва славянського. Маючи завше такі думки, ми і доси в своїх виданнях говорили про справи славянські, як про свої рідні, — і тепер в дальшій часті „Громади“ вділили їм чимало місця, а наперед будемо видавати, поряд з „Громадою“, окремі рідні книжок з значком „Славянська Громада.“

Ми зкінчили ті думки, з котрими ми беремось за видання наш, а тепер нам треба сказати трохи про порядок їх, найбільше за дльа тих земляків наших, без помічі котрих ми б не могли їх видавати:

Зараз за цим „Переднім Словом“ іде книга „Громади“, котру ми означили М П. Книга та зложена так, як цього потребували ті обставини, при котрих ми почали наше видання, і зовсім не так, як би можна було наперед здумати. По першій думці впорядника „Громади“ треба було видати ряд книжок для громад мужицьких і друтих — для більше вчених людей на Україні, а також і для неукраїнських читачів, котрим не можна дати книги на українській мові, поки не буде словника тієї мови. Те, щю робилось в остатні два роки в Славянщині, примувало пустити поперед видання несподівані, а окрім того повинна печаті української в Швейцарії зробила ділом незлеглим прилагодити тамошні печатні з кириловськими буквами до потреб тієї печаті. Тим часом дії шли, — і де щю з того щю пообралось в руки впорядника „Громади“, потрібвало щюб пускати його в світ раніше другого, щю було готове і зарані

Так ми видали книжечки для громад мужицьких: 1) Розмова про багатство та бідність, 2) Про хліборобство: про те, як наша земля стала не наша 3) Про хліборобство: про те, як де земля поділена і як би слід її держати. Коли придати до цих книг ще одну, готову для печаті: 4) Про те, як хлібороби без землі зостались, — то вище круг науки громадського господарства про хліборобів, — за котрим мусьть піти такий же круг про ремесло і фабрики. Ці книжечки просимо прийняти за частину „Громади“, тільки писану для малопосмеяних людей.

Далі, також частину „Громади“, писану для панської публіки всеросійської і всеславянської, складають брошури „По вопросу о малорусской литературе“, „Турки Внутренние и Внешние“, „Внутреннее рабство и война за освобождение“, „Дѣтубійство, совершаемое русским правительством“. Женщины московского процесса социалстов.“ В брошурах тих розбираються справи українські по звязку з всеросійськими і всеславянськими, або справи всеросійські і всеславянські з погляду українського громадянина. Ми мусли вжити для тих книжок мови не української, по тії причині, про яку сказано вище.

А що ці праці наші не зовсім були даремні і ддя українства, ми можемо бачити по тому, що більша частина тих книг повела за собою таку, чинишу розмову на Українї у європейській печатї, а деякі і переведенї цілком на польську і єреську мову.* Ми просимо земляків наших приймати ті книжечки за початок видання „Славянської Громади.“ Першу ж книжку проето з цим знаком ми пошемо печатати зараз же, вибравши ддя того перегляд стаду українїх серед поступових гуртів найбільших їхніх сусїд. (Історична Польща і народоствта руські“). Під тим значкєм „Славянська Громада.“ ми будемо печатати книжки на всякій славянській мовї.

Сама збірка „Громада“ мусить зкладатись з повістей, монографїї і часових переглядів (хронїк). Перших доставлено нам було мало, далеко менше, ніж було приобцано нашими земляками. За те дописів ддя хронїк було прислано далеко більше, ніж ми наїпї сподївались і та тоді вже, коли ми почали печатати монографїї, і коли вже напечатана була повість „Лїхи люди.“ Дописї ті треба було звести до купи по тим бокам життвта нашого краю, про які вони говорили. План того зводу знаєте в самому

* По наїшї книжцї «По вопросу о малорусской литературе» напечатана стаття Anatole Leroy-Beaulieu — „La liberte en Russie“ в Revue des deux Mondes 1876 р. Дї дальнї брошури в купї з статтєю в „Мольт“ „Чистое дїло требуєть чистых средств“ видав Н. Маркович в Новому Садї, по єреському, в одній книжечцї „Русїя и Балканскїе питања“ 1877. Ова з тих брошур виїшла і по польському: „Wewnetrze niewolnictwo i wojna za oswobodzenie.“ Kragow. 1877. Ми не називаємо газетних статтїв польських, вїмєнських, єранцузьких, швейцарських од соціалїстичної „Berliner Freie Presse“ до „Journal des debats“ Говоримо про те в одновїдї тим ширим землякам нашим, од котрих ми получили докори за ці наїшї „неукраїнські“ писавшя,—докори, котрї ми цілком розумїємо, хоч приймати їх не можемо.

На сїлькю ми могли задоволились в наших сїрахах з чужими людьми, славянами і не славянами, ми прийшли до того, що українська мова може бути найкращою до розумїння всім славянам, а також тим з чужих, що систематично вивч славянську лїнгвїстику,—коли б тільки докладнїй словник української давав потрібну на пернїй раз, поміч. Тепер же, коли нема нїєї помочи, то не диво, що не тільки не славяне (з котрих одні назр. чита українські книги з білоруським словником Носовича, а другї з чеським), а і славяне не раз обертались і до нас. проскучи написати їм що побудь про Україну — тільки не по українському,—або вказати їм українській словник, або, як инодї пишуть: лїпшиї з українських словників!

початку його. Велика купа тих дописів, немалиї час, поки вони печатались, примусила нас роздїлити їх, зоставивши на далї такі з них, в котрих розскажуєтьсѧ таке, що менше має вартість як пошта, (дальше найбільша частина дописів говорить про поївство на Українї), а налгати на те, щоб скорїше випустити в світ перегляди українського життвта по газетам, а також хронїку лїтературних новин в купї з переглядом політичних питань росїєських і славянських з поглядь українського громадствѧ. Так ми мусили задержати печатання монографїї, — і випустити тепер дїду книжку з хронїк і унорядкованих дописів і новин.

Хронїкї ті і новини тепер у нас виключно говорять про Україну, що в Росїїї. Про нашу ж Австро-угорську українїу в них зовсім не говорятьсѧ. Це дуже велика хвѧ нашої книги. Ми признаємось в нїї тим більше, що ми самї не раз говорили, що Австро-угорська українїа наша на теперїшнї часи, може, чи не саме найважнїше місце української праці. В усяким разї там — найприроднїше поле ддя того, щоб зросло наше самостоѧче і унорядковане письменство, — там поле, на котрому українцї можуть випустити отвєрто на своїї землї, — там місце, на котрому вони можуть зїїтись найближче з сусїдами: славянами і неславянами і стати справдї європейськими людьми. Знати це поле тепер українцям потрібнїше, ніж коли небудь. Тільки ж все, що ми могли самї сказати історичного і теорїтичного про Галичину, ми розсказали це в статтвях і брошурах, напечатаних ранїше в Петербурзі, Кїївї, Львовї, Віднї. Докладно тепер говорити про галицькі дїла можуть тільки самї галиччяне, і ми, як єдералїсти, не беремо на себе права говорити за них і од них. Досї галицькі прихїльнїки наших думок не могли, чи не считати потрібним дати нам праці своєї про їхню країну, окрім одїїї монографїї, котру ми незабаром напечатаетемо. Перегляд же бїжучих справ галицьких, дмаємо, дасть нове галицьке видання „Громадськїй Друг“, котре, сподїваємось, задоволиштї читачї наших, бажаючи звїсток з тїєїї частини нашої рїдної країни, лїпше, ніж наша „Громада.“ Дуже мало дїшло до нас звїсток з руської країни в Угорщинї. Та країна так мало відома не тільки в Росїїї, але і в Галичинї, що уривочнї звїстки про неїї ні до чого б було приїзжати читачам на-

шим. Через те ми зважали потрібним перш усього зробити перегляд шкємєньських і політичних справ в ції за XIX ст. в окремій статті, так як ми це робили з справами галицькими. Ми це зробимо не забаром, — і тоді вже будемо давати і хвилеві звістки і про цю країну, коли тим часом не почне давати їх львівській „Громадській Друг“, шчо б було найадаптіше. Поки ж шчо, загальній суд наш над справами в тії Угорській Русі ми сказали в брошурі „По вопросу о малорусской литературе“ і трохи вище в ції книжці.

Так наша перша збірка мусила виїти *доїчі непоную*. В усьакім разі тепер ми можемо зробити наші видавничья слободішчими: ми будемо видавати під двома тіглами „Громада“ і „Славянська Громада“ ряд книг, брошур і листків переважно на українській мові про Україну і Славянство, а також і про все, шчо, по нашій думці, потрібно знати українським громадам, будемо видавати в такій формі і в такі часи, як це буде потрібним, шчоб печатанья одного не задержувало виходу в світ другого. Само собою ясно, шчо вартість наших виданьям стілько ж буде залежати од нас, як і од тієїї помочі, якої ми сподіваємось од наших земляків, і шчо тільки праця тих земляків зможе зробити з виданьяна нашого органу справди громадській. Ми наперед не можемо вгадати ні того, чи буде та поміч і праця, ні того, яка вона буде. От еже через те одно ми, як не позволяли собі доси говорити ті думки, котрі сказані вище, инакше, як наші власні думки, а не як думки гурта, чи товариства, — так само не станемо нічого і обіщати нашим читачам, окрім того, шчо просто названо вище, і окрім тих праць по написаному вище програму, котрі позволять нам давати час од часу наші власні сили.

Коли зашла вже розмова про „громадській українській орган“, то ми позволимо собі сказати в кінець таку думку: з усього, шчо ми довідались в таких справах, — виходить, шчо такаї орган, скілько небудь повнії, потрібноє сталої праці најменше 5 чоловіка і до того таких, котрі б підписували свої праці. Тепер усьакє протівенство державним, громадським і господарським порядкам в Росії, навіть печатне, і усьакє українство, навіть најемірніше, стало на „воєшній стан.“ Війна ж потрібноє лудей, котрі б висту-

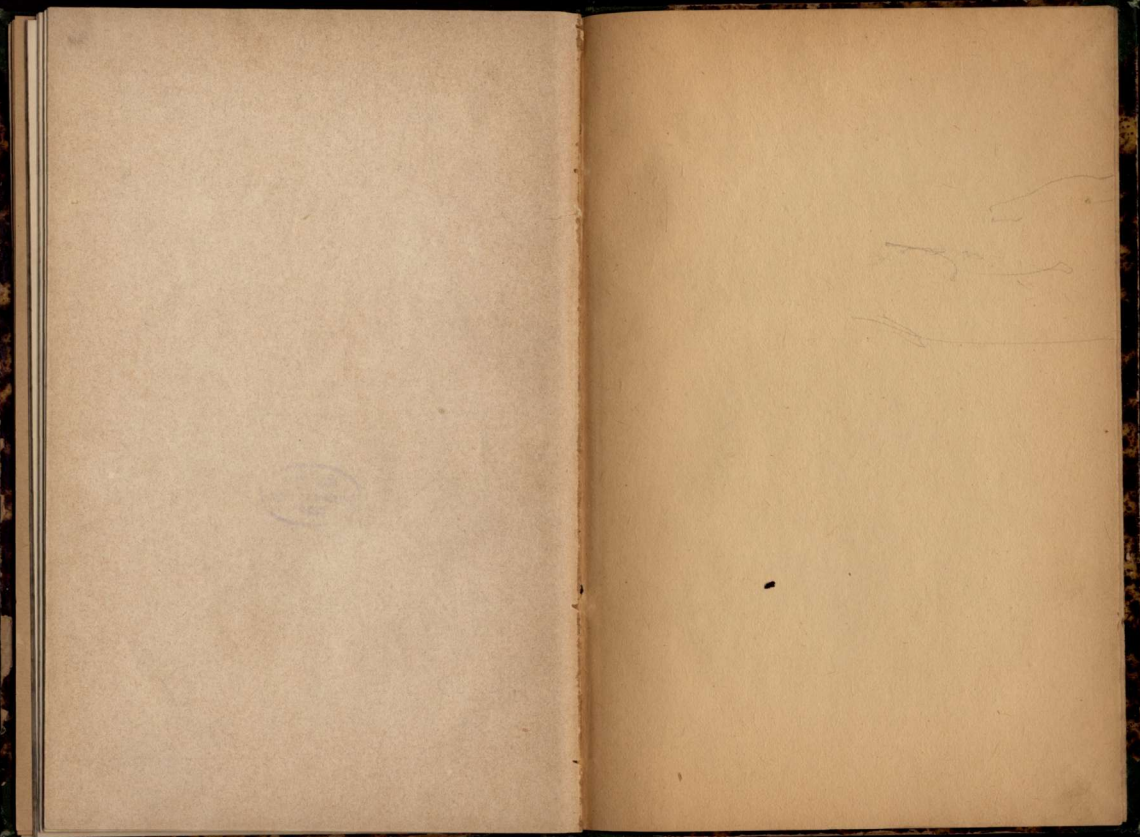
нали з отвертним видом і були готові на все. Та громада, котра раніше і найбільше вистанить таких лудей, скорішче завоює собі і мирній стан і навіть најменше потрапить сили і на самій війні.

М. Драгоманов.

Женева,

30 Апр. 1878.

5⁰⁰

~~С 1/1-01
Цена... р. 30 к.~~

217

8 и 77

Кл. №
Українська
4

500к-

8-

